

П 173763

1925

№ 11-12

Первоначальный
Служба

V.N. Karazin Kharkiv National University
00257302
7

1925

w 11-12

Александр
Ульянов

14

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

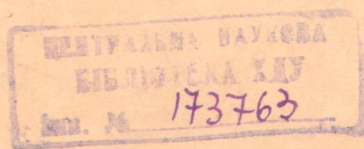
ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

91481

~~41~~

№ 11—12

(32—33)

ЛИСТОПАД 1925 ГРУДЕНЬ

59

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

ЗМІСТ

	Стор.
Вас. Еллан. Молоді привіт. Кронштадт. Парк. Після Крейцерової сонати. Нескінчений малюнок (Поезія)	5
М. Семенко. Місто (Поезія)	8
М. Івченко. Землі дзвонять	10
В. Сосюра. З циклю „Білорусь“. (Поезія)	38
Гордій Коцюба. Свято на буднях	41
І. Цітовіч. Семирічка (Поезія)	49
М. Доленго. Влітку (Поезія)	57
Шах Гіряк-Пекельний. Руйнація	58
Іжі Волькер. Вечір. Ніч на височині. Баллади про жінку (Поезія) . .	76
Маріон. Малюнки революційні	80
М. Новіцький. 1905 рік на українському селі.	87
І. Зубковський. Декабристи—народженці Полтавщини	116
Петро Лісовий. Наш день	120
В. Десняк. Зігзаги націоналістичної контр-революції.	137
З. Чучмарів. Спроби експериментальної художньої критики. .	176
О. Дорошкевич. В. Самійленко на тлі 80 років	213
М. Плевако. Микола Чернявський	237
О. Білецький. Літературні течії в Європі в першій чверті 20 віку	268
М. Хвильовий. Ахтанабіль сучасности	309
Економічний огляд	328
Хроніка	335
Бібліографія	350

ПОМИЛКА

В статті М. Плевако, на стор. 267, „Від автора“, надруковано: стаття „Микола Черильський“, а треба: „Микола Чернявський“

.....

47

.....

.....

.....

.....

.....

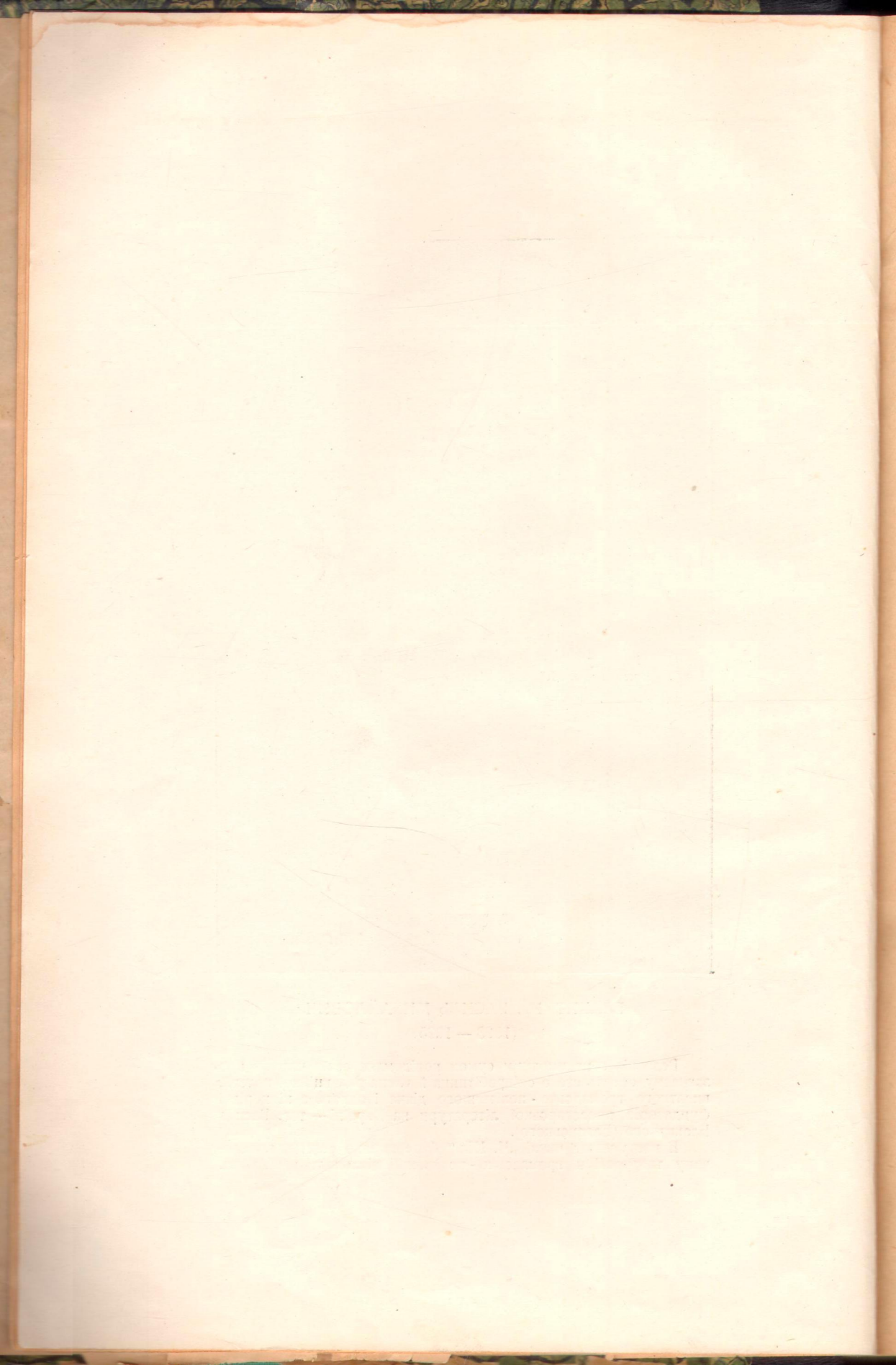
.....

БЛАКИТНИЙ ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ
(1893 — 1925)

Редакція з невимовним сумом повідомляє своїх читачів про завчасну смерть свого співробітника й члена редакційної колегії, видатного громадсько-політичного діяча і одного з піонерів і фундаторів пролетарської літератури на Україні — тов. Василя Блакитного (Елланського).

В наступному числі „Ч. Шл.“ буде подано статтю, присвячену творчості й громадсько-політичній діяльності небіжчика.

МОЛОДІ ПРИВІТ!

Учорнів червоний стяг.
Червоніє довгий шлях.
Котить сальва — заклик новий:
— „Будь на поготові!“
А назустріч — як дзвінок
Рвучко славословить
Спеку жертв і перемог:
— „Я завжди готовий!“
Кроки тисяч легких ніг.
Бризки пісні. Теплий світ...
— Гей, тримайся, хто знеміг —
— Молоді привіт!

1920 рік

КРОНШТАДТ

Стомлені боєм
Озирались навколо, подивились назад,
Коли написали: революцію підважено підоймою:
Кронштадт.
Гуркіт Берліну. Гамбурга
Приглушила близька канонада,
На вулицях Петрограду
Маршу й тривоги гамма...
Форги впerezалися вибухів шнуром,
Хлюпотить на льоду під ногами...
На штурм! На штурм!
Смерть ворогам!

ПАРК

Червоної брами обійми
радісно — навстіж.
Ялинки — промерзлими віями.
Біло-пухнасті лапи
м'ярко в сніговий пласт
перлистими пазурами крапель.

Здрассте...

— Драстуй.

І раптом:

кинуло молодо-ясно.

— Збило сніжкою шапку.

В снігу вся шинеля.

(Срібного сміху дзвінки).

Полетіли папери з портфеля,
вибитого з уперт-ї руки.

В білі пухові постелі
попадали горілиць —
в очах веселих
м'ягкі блискавиці.

Грудки снігу — (як голуби)
в обличчя рожеве — цок...

Знову бій

і сміху дзвінок.

Наламали гілля з зеленої ялини
квядькома — щоб не побачила сторожа.
Проходили по вузькій стежині,
шукаючи дірки в огорожі

Лоскотали лапи снігом за шиями
посипаючи пухом свіжим-свіжим

Простору білі обійми
роскинулися в полях сніжаних.

Із-під прижмурених білих хмар —
синього бору погляд глибокий...

Обминули пару.

— Цілувались, їй-богу.

Вийшли на шлях

Совгали зомлілими ногами...

— Я

— молодий, з молодими вами.

ПІСЛЯ КРЕЙЦЕРОВОЇ СОНАТИ

„Покласти - б голову в коліна...
Відчути - б руку на чолі“...
— Сантиментальність!
Хай загине
І пам'ять ніжних на землі.
— Нам треба нервів, наче з дроту,
Бажань, як залізобетон,
Нам треба буряного льоту,—
— Грими фанфар мідяний тон.
Десь там самотня віоліна
Тужливо журиться у млі...
Не зупиняйся! Хай загине!
— Йдемо. Під марши. По землі!

НЕСКІНЧЕНИЙ МАЛЮНОК

На шибках — зимових мережок
зірчасто-білий визерунок.
Червоним одсвітом пожеж
горить нескінчений малюнок.

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО

МІСТО

Із степів хвилястих
над морем
тисячолітнім обвіяних
гомоном, —
в димні міста
повіяло
тисячі тисяч нас
зі своїм степовим горем.

Скільки тих,
що довірились
місту,
бо не капали сльози
з стріх
і нічого було
їсти.

І мені було сказано:
через місто
проходить
шлях.

Без мене мене було засватано,
і я дізнавсь, що не жить мені
у степах.

Так зрадив я предкам,
і дітям, і жінці,
і зробивсь для степів
чужинцем,
і серце моє отверділо
для минулих ран, —
що мені за діло
до чумацьких караванів,
до свиток і плахт, — —
коли я не Робінзон Крузо
й улицями міста
сновигають брати мої
в синіх
блузах?

Я довірився місту,
що стукотить і реве,
чугуном стугонить,
залізом цокає,

вдень і вночі рве,
в ударах і стуках
удень,
удень і вночі —
гомонить, ланцюгами грюкає,
сітку павуків рвучи,
вибухає киплячою лавою,
впливає стрункою
масою
з заводських воріт, —
і на цілий світ вигукує
гасла,
і співає, й кляне, і
червоні в руках
прапорі.

Я довірився
містові
вічному,
і за нами,
з світу усіх кінців —
мільйони
встають
примарами,
й комунізму
ходить
тінь.

І співаю я,
і клену:

Слався,
слався, місто,
слався в димі і поросі, —
ти на ринках

і в торговельних кварталах
готуєш
собі
труну, —
слався,
слався, місто,
між розритих гір,
і при портах —
по океанах і морях,
і по степах
димарями своїх млинів.

Слався
своїми гуками звичними,
розворушило своє
нутро, —
слався, місто
капіталістичне, —
ти скріпило
могутнє в собі
ядро — — —
і пройшовши
крізь нафту і газ
всіма отруйними твоїми
вулицями, —
ми винесемо на собі
корінець майбутніх
рас — — —
у нові міста,
де шляхи уткнуться
в далекий перевал,
де дальша
нас чекає епоха, —

ще натиснемо
раз,
ще зосталося трохи,
трохи, —
ще один,
ще останній
шквал, — — —
ще один, ще дев'ятий
вал, — — —
і почуєм останні вісті, —
слався, до комунізму шлях,
слався,
сучасне
місто!

М. ІВЧЕНКО

ЗЕМЛІ ДЗВОНЯТЬ

I

Біла літня ніч. Крізь каштани вона напоїла мої кімнати порваним тканням. Я ще чую, як сідають на сивий дах повні роси. А сам, облетений зеленими пасмами, вже вбираю потоки білих туманів і тривожно чекаю ранку.

Тоді йдуть мені ці слова про мої землі, що п'яним болем кличуть до себе.

А я знаю: — мука мені в тому, що ніколи не зіллюся з ними.

Я хочу прип'ясти дні до прикольня й не пустити далі. Я хочу знати тільки ранки весняні, що пахнуть червоним сонцем і молодою вербою; — я хочу, щоб вони повисли над землею, як нерухомі зірки. І болить мені, що вони порізали небо дрібними скалками, тікаючи в далечінь, і я не можу спинити їх. Запеклими губами п'ю холодні струмні й застаюся чекати, заплющивши очі.

Пізніш, коли прокидаюсь — у сірих примерках ранку тане каміння міста.

З сусідніх лісів Волині й Полтавщини встають разом з туманами й пливуть до міста густі дзвони й наповнюють мене сонячним приском.

Тоді встаю і йду на вулицю. Пішоходами густі, рухливі, мов отари, валки мого люду. Босяка, з високими костурами, вкриває він раненими ногами пошкарубле каміння, а в руках у нього пучки сухих колосків, принесених до старого міста.

Очі тому людові втомлені, повні снаги й покори. Чого вони йдуть сюди? Кого тут шукають?

А мені в відповідь ніби хтось шепоче: — це земля моя очуманіла, зірвалася з місця й пустилася гуляти висмаленими пустинями.

І сам не знаю, як зливаюсь з валкою і йду на степи, і що далі — серце моє наповнюється духом землі. Мука моя сичить мені, мов розпалена ватра, що горить десь далеко в тиху осінню ніч.

По дорозі нам, мов спілі кавуни, — розкидані в ріллях голі черепи. Чийсь очі дивились крізь оці вищерблені глибини. Хтось тут міряв землю, змагаючись за неї. І невже це пройшло, мов грізний подих, і невже це тільки Майя — й більше нічого?

Та мені в відповідь десь здалеку, з тихих тінів, лине пісня. Мов розбитий птах, вона йде над ріллями й лунко тане поблизу.

Я кажу собі: це мені все. І більш нічого не треба. І я нікому не продам свого серця, бо воно вп'ялося в ці ріллі.

Я знаю: — вони летять у порох, у ніщо. І моє маленьке серце — тільки клаптик телеграфної стрічки, що на ній надряпано кілька знаків.

Яка-б мені радість була, коли-б не знав цього!

А тепер, стиснувшись, — здавлю свій розум непокірний і буду казати: — радість мені в загибелі, в моментах моєї неповторности; — радість у смерті моїй, разом з цими ріллями.

Тепер я знаю: — ось чому так болізно смокче серце далека пісня. Десь у глибині заходу стогнуть мої землі осінніми вечорами.

Але йду далі. Палиця моя грузне в землю, навкруги зеленіють тонкі руна житів, хмарами залатане небо.

Осінь. Тільки перший ступінь її. Тихо, зачаровано сідає лист додолу. На березі тривожно стогнуть граки. Захід озолотив дерева й густою смугою ліг по-під лісом. Якийсь нарід останній вимре на цій землі. Кому то лихо з того? Граки так само стогнатимуть в задумі осіннього неба.

II

Вже пізно ввечері ми всі розташовуємось спочити коло лісу. Гуртом зносимо сухого гілля, розкладаємо ватру. Хтось накопав картоплі й поклав коло вогнища. Дразливо б'ється полум'я. За червоними колами пухким оксамитом повніють дуби.

Я поволі одхожу в закуток лісу, сідаю на пеньок, — здавлю голову й дивлюся в темний простір. Ватра віддаля стає привабливою й гурт моїх подорожніх, як найщасливіший серед людей. З гілля мені що-разу бризкає великими краплинами, пахне свіжим листом; — в мережеві лісу горить спокійно обрій.

Ще далі, з ярів встають смуги тихих вогнів хуторянських, мов забуті в темряві ляпади. Один із них ніби дразнить — на хвилину заморгає — тоді довго стоїть нерухомо, як зажурена зірка.

Смокчу ці вогні, напоєні теплом осель, — з жагою, бо сам я холодний мандрівник.

Хтось обірвав мої роки. Вони тут зійшли, мов полохливі вогні. Це тому, що моя дорога була — в обрій, де мріяли в степу струнки постави яворів. А тепер від цих земель одрізують століття.

Ними я йшов у травні з молодою матір'ю. Тоді білі хати визирали з рясного листу. Луки дзвонили весняним співом. — Тоді моя мати була у шовковій хустці, молода, струнка — і серце щеміло від сонячного переповнення. — А ввечері на землю сходили тихі зорі й рясні вогні ярів, мов свічки на чийомусь пишному весіллі. Тисну лице долонями й болізно запитую:

— Хто то спустився сюди з далекого сузір'я й розмалював мою землю неznаними фарбами? Хто прикрасив її лісами, затишними хуторами, тихими вечеровими зорями?

Хто породив тонкий, ледве чутний поклик на заході, як дерева в пишних киреях — а небо горить червоним поясом!..

Чи то-ж я знав, що дні мої одійдуть на цій землі, як непомітний подих з темного обрію?

І ще раз кажу собі:

— Хтось поклав мені, як великий тягар, чутливу душу, що вбирається корінням у земні болі... І не знаю, що мені ще приходило.

Та швидко падаю, впиваюсь губами у холодний осінній лист і п'ю його вогкість.

І кажу собі:— Я більше не хочу бути людиною.

Я—тільки клітинка всього, й ніщо...

Хто-ж мені посіяв тугу про далекі світи? Хто мені сказав, що все помре?

Я тільки знаю, що земля моя стоїть нерухомо, а навколо неї кружляє сонце, як мільйони років назад.

Над ранок ватра стихла. Поволі розповзлися хмари. З різким свистом пролетіли шури, десь загерготіли гуси. З хуторів погнали на пастовень худобу. Почали голосно перегукуватись собаки, а ще пізніше—густий дим повився по-над гаями. Вирушаємо далі в дорогу.

III

Із кущів визирає похила хата. Один ріг її розсунувся й осів на калиновий кущ.

Я напружено зазираю в вікна—але нічого не помічаю. Тільки раз блиснув вогник у хатині—та зразу й згас. Трохи далі на леваді я помічаю—хтось шамотить поблизу. Не вагаючись, я йду на нього.

Шум голоснішає:—з кущів вилазить темна обірвана постать.

Я придивляюсь уважно:

— Мамо!.. Що це ви тут?—

Мама полохливо прокашлялась.

— Що роблю, питаєш?—Еге ж! Калину ламаю.

— Оце так багато її?

— Цього року вродило її-і-і яку силу! Наче щастя яке.

Мати зніяковіло поглянула на калину, погладила її рукою.

— Вона як кров горить—кажу я.

— Як кров, — не вслухаючись відповідає мама. — Крови тут багато розлилось. Вона ось тут, у землю... Тепер виходить, ніби треба збирати!.. Еге-ж!..

Вона помовчала, про щось ніби думаючи. Тоді раптом схаменилась і до мене:

— Як це ти до нас, сину?

— Та так, у гості.

— У гості, кажеш? Де-ж тебе приймати?

Я придивляюсь до неї й тихо кажу:

— Як ви, мамо, звелися:—постаріли, замарніли!..

— Замарніла... Так воно, сину,—немов дощі тебе осінні...

В землю вже дивлюся! Очі мені тягне вниз! Годі...

Я бачу:—спідниця на ній вся обсмикана, обірвана.

Вона ніби помічає це й сама пояснює:

— І коліна, сину, голі. На старість світити доводиться коліними.—

Нічим залатати!.. Та й нащо воно?..

Я непомітно перебиваю її.—

— Ну що, мамо, може в хату підемо?

Вона раптом похилилась до мене й шепетки:

— В хату, кажеш? Туди не можна!

- Як не можна?
— Цить! Він мабуть дома! Ту ніч усю бігав лютий, хотів зарубати!.. Не піду, синку!
— Мамо, що ви?
— Не піду! Йй-богу не піду! Я вже тут звикла, як собака. Стерегтиму, доки й помру! Нічого не дам йому.
— А він хіба що?
— Що він? Розтягати, попродаати все з молотка. Не буде цього. Тутеньки своїми руками наживала, а він в одну мить тобі:— фі-іть, та й нема. Як то можна?
— А на віщо — воно вам, мамо, на старості?..
— Ні, так не буде. Я бачу — й ти не туди тягнеш, сину. Та нехай мені за хату ця левада буде, хай я між чужі люди піду, а на його не вийде.
— То що - ж нам оце й ночувати тут?
— А що - ж, я вже не одну ніченьку тут ночувала!
— Ну, та ходімо вже, мамо! Якось воно владнається!
Мати злякано озирнулась. Притиснула калину до грудей і пішла слідом за мною.

IV

В хаті було моторошно й тихо. Тхнуло вогкістю, не житлом. Десь на покуті вкрилося порохом кілька забутих образів.

Лише сестра привітно зустріла. Вона дзвінко й щиро засміялась.

— О, це вже й ти до нас! Отепер почнеться гармидер! То тільки два було, то воювали за худобу, а це вже й ти.

— Мені не треба худоби...

— Не треба, кажеш? А як - же ти будеш?

— Житиму без неї.

— І я так, братіку!

По під хатою почувлися чийсь кроки.

— Он, чуєш, — вже ходить — пошепки сказала мати. Це він ще не знає... А то буде...

Менший брат лежав на полу. Охопив голову рукою, розтягся й солодко хропів.

Повечерявши, сестра ладнала постіль і весело гомоніла.

— Я не знаю, чого вони гризуться. А мені так плюнуть на ці злидні...

Мати — Ну, і щоб ти робила, дурна?

Сестра — Як подивлюся: така земля широка. Хіба мало місця на ній? Іди собі, куди хочеш. Чого за неї воювати?

Мати — Чи бач, вона що! — Я про неї отак клопочусь, а йй байдуже.

У снігах хтось голосно грюкнув дверима.

— Мовчи, мовчи! Чуєш, він сюди йде — злякано сказала мати.

Сестра дзвінко засміялась.

— Та - чого ж би він увійшов? Що йому тут?

Ми з матір'ю поволі мостились спати. Сестра ще довго шамотіла в темряві, пораючись із посудом.

А в вікна ясно зазирали зелені в світлі місяця прогалини левад. Углиб вставали тумани, обволікали кущі шелюгу й димились на місяці.

Пізніш з яру почувся довгий голосний поклик, залунали густі голоси. Тоді сестра схаменулась, застукала неспокійно посудом.

— Куди ти? — поспитала мати.

— Еге-ж!

— Знову на гульню?

— Я швидко прийду.

— Авже-ж! Знаю, як уже швидко.

— Ій-богу, — швидко!

Мати щось промурмотіла. Сестра похапцем грюкнула дверми.

А за кілька хвилин почувся дружня соковита пісня. Хтось виводив тонкі мережева, плунав їх в промінню місяця й котив далі й далі за білі тумани.

Тоді мати встала, схилилась над вікном і цілу ніч стояла заціпеніла.

Я теж не спав і слухав, як падали на землю тихі калинові роси.

У вікно було видно: по підгір'ю простяглися в небо старі дуби, а тіні від них лягли важкими смугами на сиві землі.

Звідкись прилетів птах, зачепився за гілку дерева — а за хвилину чітко прошумів, впурнувши в глибіню туманів.

Не знаю чому, — моє серце сповнилось тривоги.

— Лександри ще нема? — поспитала мати, мов уві сні.

— Вона швидко прийде — глухо відповів я.

— Горить вона. Боюся, синку.

Удосвіта небо розірвалось на довге пожмакане шмаття й посіріло. Стомлений місяць сідав на долину. Незабаром коло хати почувся густий гомін. Хтось неспокійно питав:

— Коли-ж ти підеш?

— А коли захочу. Мало тобі цього? — сердито обзивалась сестра.

— Батько казали: як не до покрови — шукай іншої. Та й так подумати: доки я ждатиму?

— А чого тобі так кортить женитися, що так поспішаєш?

— Як воно-ж не терпиться! Бачиш як...

— А чи ти-ж зібрався вже на хазяйство? Що в тебе є?

— Чого-ж тобі треба? Наділ є: хазяйство, хоч яке воно там...

— Латані штани маєш. І-і, бодай тебе, Прокопе, а мерщій женитися!

— Вередуєш усе!

— А чому-ж мені не вередувати? Я ще хочу жити!

Сестра повернулася гнучким станом, обплела руками голову й так звившись угору, на хвилину застигла.

— Чи то-ж я не знаю, яке мені життя буде? Хоч тепер візьму своє!

— Гляди, щоб не прогавила!

— Що мені! Хочеться, братіку, ще жити. І почути, як місяць горить уночі. Ось вип'ю його до денця — тоді піду.

Вона говорила тихо й щиро, встроївшись широкими зляканими очима в глибіню ранішніх туманів. За хвилину вона ніби схаменулась, втомно простягла руки, якийсь час постояла в задумі. Тоді кивнула головою й побігла до хати. Ніч швидко танула.

V

У суботу над вечір десь пробелемкав піп. Я попрямував був до церкви, але пізніш звернув убік, сів під огорою і став дивитись на село.

Воно розглялось перед очима над трьома ярами, а далі йшли левади та лани. Над ними ліг порохнявий захід. В сонці вирізьбилися кам'яні постаті вівчарів, густі рухливі плями овець. Десь хвилясто лягали кучеряві руна житів.

Із долини йшли лункі згуки обірваних голосів. Орачі вертали з поля, хтось кликав неслухняну свиню.

Хвилинами наставала велика тиша — червоніли ріллі, зааніміли гаї й дерева.

У вечірнім поросі чую думку, що йде над селом, над цими землями: — тисячоліття пройдуть над цими ярами. Помахом крила хтось навіяв спокій на ці землі — і вони понесуть його в далечінь віків.

На ставу загерготіли гуси, прилетівши з поля. З далеких ярів втомно вертає до дому худоба.

Хай благословенні будуть — тиша й спокій.

Тоді тихо вертаю додому.

VI

Ця історія сталась, мабуть, несподівано. Я не знаю, як почалась вона — тільки чув шамотіння на хаті. В ту саме пору маленька братова лялька голосно плакала в хатині. Але до неї ніхто не обзивавсь.

Я був проинятий якоюсь думкою й непомітно для себе вийшов на леваду.

Та коли повертався звідти, — з сіней чутно було страшенний крик.

— На що ти ватянку рвала, паскудо?

До когось присікувався менший брат — Павло.

— Та вона ж стара — обзивалась невістка.

— Яке тобі діло?

— Чим же мені дитину зодягати, а хоч прикутати?

— То ти лізла красти?

— Я не крала. Я тільки з краю обірвала.

В їх суперечку встряла мама:

— А лихо, лихо! Та чом же ти не попрохала?

— Уб'ю собаку, щоб і не воняла тут — кричав брат.

Я прислухався, вагаючись — куди мені йти.

В цю саме хвилю з луки по-за хатою, захакавшись, біг старший брат Харитон. Швидко перескочив тин, влетів у сіни.

— А, собаче коліно, доки ви мучитимете?! Доки ви різатимете?!

Голос матери. — Та цить, навіжений!

Харитон — Мовчи, сучко стара, а то так і вмиєшся юшкою!

Павло — А ти не дуже! Чуєш? Геть відціль! Ти чого тут сидиш?

Ма ти — Та вже ж осівся, коверзує собі! — Коли вже здихаємось!

— Харитон—Я ніколи відціль не вийду. Брешеш, падлюко, швидче подохнете всі!

Мати—А бодай ти головою наложився!

Харитон—Мовчи, сучко!

Мати заголосила. Хтось важко тупотів.

Біжу до сіней. Мати, схилившись, охопила голову руками й стогне. Брати, зціпившись, водяться по сінях.

Я не знаю, звідки мені приходить такий грізний голос, але я що-сили кричу: —Годі! Ви!

Вони обидва раптом опустили руки. Павло якось знизився, застогнав і вибіг із сіней. Харитон підняв подряпане закривавлене обличчя й дивився люто на мене.

— Звірі ви, а не люди! Мало очей не видряпали один одному.

Харитон—А ти що тут за суддя такий?

Я (кричу):—Мовчи ти мені! Чуєш?

Харитон—Не дуже злякались.

Я—Ах ти! Та коли ви як звірі тут, як я можу мовчати!

Харитон—Багато таких найдеться! Поприїздить усяка при- блуда й собі носа суне.

Я—Мовчи мені!

Я замахуюсь палицею й біжу за братом, а він тікає в хатину.

— Та коли так, геть мені цю хвилю—йди, куди хочеш. Щоб завтра й духу твого не було—кричу я в хаті.

— Куди-ж мені? Під тинном погібати?

Хоч і в болоті, мені байдуже! Годі вже! Чуєш?

— Ні, я звідси нікуди не піду—тихо, але твердо відповідає брат. Мені тут на цій землі сидіти.

— Так я вишвирну з кодром твоїм.

— Брешеш!

В цю саме хвилю маленька лялька, розчервоніла, притиснулась до невістки, сховала рученята й зляканими очима встромившись у мене—у дикий крик закричала:

— Мамо! Мамо!

Це був сливе нелюдський крик. Я поглянув ув очі ляльчині: вони поширились і божевільно дивились на мене.

— Мамо, мамо! Захочай мене, захочай!

Ми раптом замовкли.

— Вона хвора! Вже третій день у неї жар—винуватим голосом виправдувався брат.

— Чом-же ти нічого не сказав?—докірливо зауважую.

— Хіба-ж до того? Йому своє, а мені й без того сила клопоту.

— Я зовсім не хочу, щоб ти з хатини виходив—тихо говорю, а сам вихожу геть.

Я ще довго хожу по леваді; та голос ляльчин брентить мені по-грозливим докором.

Я стомлено думаю:

— Хто цьому маленькому отруїв життя? Хто йому зарані про- клав не той шлях, що його ловлять маленькі рученята?

У хатині в цю пору стиха блимав вогник, і чиясь тінь переска- кувала важкими зломами.

VII

Другого дні в неділю, після одправи в церкві, приїхала сестра зо своєю родиною.

Вона була так само струнка й уродлива, як і мати, та на обличчі їй лягли вже застарілі зморшки.

— Злидні справляємо, братіку, — сказала вона. На роду нам написано — злидні справляти. — Родимося з ними, — помираємо в них. Я таки думаю: хто воно нам поклав таку кару? І перо йому не здригнулось, як він записував нам нашу долю.

— А ти - б йому самогону зварила — сказав Павло. Тоді - б він по п'яному може й тобі непманську долю вставив. Я оце одного бачив у місті! Так, у нього, брат, шия, — як оцей сволок. Якби ще одного — добрих волів мала - б! Йй богу!

Сестра засміялась, та швидко замовкла. Лише смутно в задумі кудись дивилась.

— А ти, братіку, як живеш? — заговорила до мене.

Я — Так! — Не знаю, що й сказати. — Швидко погано.

Сестра — Постарів уже дуже, лисий став, зубів не має.

Павло — То йому там за науку повибивали.

Сестра — А я то думала. Хто найщасливіший у нашім роді, як не ти. Боже! Колись ізнявся й полинув, як орел, шукати кращої долі. Та подивлюся було на карточку твою — такий ти ловкий та чистий! Та защемить тоді серце — і сама знялася - б та полинула! А тепер воно виходить, нікому не судилося краще жити.

Я тихо кажу їй:

— Це тому, сестро, що ми вп'ялися в землю. Як берестина по підгір'ю. Та як нас не сіпає, а ми цупко тримаємось.

— Бо земля нас годує, бо земля нас чарує.

До нас знову встряв Павло:

— А коли - б вирватись од неї. Коли - б злетіти й плюнути та сказати: Ти думаєш, що щастись нам, що нами керуєш? А ось ми тобі свої закони пропишемо. Що - б тоді сталося?

— Цього ніколи в світі не буде, братіку! Бо вона тебе як павутинням пестить. Ось я йду вчора лісом, а дубове листя під ногами шелестить, жолудь виблискує, пахне тобі ловко. Так мені, братіку, молодо стало. Ніколи ми не старіємо, думаю собі. А що тоді треба? Га?

— Може й твоя правда! Якби заховатись, щоб ніхто не чіпав — кажу я.

— Треба в роді кріпко жити! Рід — це все. З родом ніколи не загинеш! Рід, братіку, — це сама земля. Вона його благословила, і гріх його ламати. Отож і в пісні співається: „Ой вирву - ж я з рожі квітку, та й пушу на воду; пливи, пливи, з рожі квітку, аж до мого роду“.

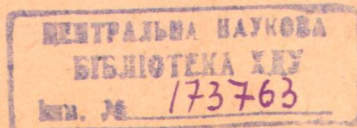
— Може й так — тихо погоджуюсь.

— Я це така рада, що ми знову вкупці. За кілька років знову зійшлися. Та любо мені зараз, та тепло, що й сказати тобі не вмю. Спасибі, що ти до нас оце забився! Посидимо, погонимо. Душа тоді розтане — розіллється теплим таким соком.

Після обіду сестра про щось шепотіла з матір'ю. Я чув голоси їхні:

Сестра питала:

— А чи не найдеться у вас, мамо, трохи полотна?

— А що тобі так треба, доню?
 — Та на дітей ніяк не нашіюсь.
 — А хіба взімку не наткала?
 — Е, яке в мене ткання! Як сім'я велика, на всіх треба вправитись! Де вже там ткання!

— Нема й у мене, доню. А що є, то хіба собі трохи!..

— Ви все Лександрі, та Лександрі!

— І, доню, кому казати! Адже ти взяла й корову й телицю, ще й кобилу дали! А що тій я дам, голубко!

Сестра лише важко зітхнула. Більш нічого вони, здається, не говорили до вечора.

Увечері зо сходу заволокло хмарами. Піднявся рвучкий вітер. Що-далі він зростав, і вже в темряві голосно шуміли верби.

По-під хатою хтось глухо затунав, та швидко стих.

Коли я вийшов на подвір'я, якась тінь довга й чудно зігнута поп'ялась у світлі з вікна на шпиль і десь зникла між деревами.

Я попрямував за нею. Вітер плунав мені чуба, м'ягко й затишно шелестіла отава на луці.

Я пройшов кілька кроків і раптом став. В осичині на старому пеньку хтось сидів. Коливаючись, він щось приговорював:

— Ти нічого, нічого... Тут свіжий вітрець. Тобі легше буде.

— Що ти робиш, брате? — поспитав я.

— А це ти? — Хлопчиківі погано — глухо відповів Харитон.

— Що з ним сталось?

— Що з ним сталось? — байдуже повторив він — гарячка велика.

Ось вже котрий день. А це непритомний став був...

— То це ти на вітер? Іди швидче до хати.

— Там нічим дихати йому.

— Таже тут ти простудиш на віки.

Брат не слухав мене. Вітер голубив густі отави й білого чубчика хлопчиківі. Розчервоніле обличчя важко сопіло. Брат, зігнувшись, тихо шепотів:

— Нічого, нічого. Ти ще видужаєш. Ми ще з тобою будемо нову хату будувати — правда?

Маленьке на хвилю розплющило очиці, з полегкістю зітхнуло й тоді знову почало хрипіти.

Брат помовчав, подивився навкруги розпачливими очима.

Та швидко за тим, притиснувши ляльку близько до грудей, — тихо їй говорив:

— Нубо, диши! Так легше на груди буде. Тоді ти видужаєш. Ось побачиш, синку! Я тобі ковалів таких зроблю: червоних, зелених. І стукатимуть вони. Ти ось тільки видужай. Як ти думаєш — видужає він! — звернувся брат до мене. Мені більш нічого й не треба: ні худоби, ні ґрунту, а нічого. Ось побачиш. Адже-ж він видужає, братіку?

— Іди швидче до хати — кажу я.

— Я зараз піду. Ось зараз... зараз...

В цю саме хвилю підійшла до нас мама. Вона швидко наблизилась до Харитона й рішуче сказала:

— Ось неси його до хати.

— А тобі що тут треба?

— Мені, сину, болить. Болить мені, що ти так заплутався.

— Та яке тобі діло? Я можу його зараз покинути, втопити. Що тобі з того? Йди собі геть!

Харитон поволі одвернувся, ще ближче притиснув дитину й, тиняючись, пішов до хати, щось шепочучи над дитиною.

Ми мовчки пішли слідом за ним.

В яру шуміли верби густим затишно-рівним співом і бадьоро гомоніли на горі дуби.

А в хату з розірваних хмар визирнув місяць — тоді в світлі його встало погрозово-величне море лісу.

Сестри ще не спали. Повкривавшись ряднами, вони стиха гомоніли.

— Слухай, Лександро, що ти собі думаєш? Куди ти йдеш, чого так крутиш?

— А що тобі?

— Та чи то-ж мені байдуже? Чую-ж таки.

— Нічого ти не знаєш.

— Так бачуть усі, — говорять!

Олександра, по всьому, почала плакати, але швидко потому притиснулася і нестримним потоком зашепотіла:

— Чого я мечуся, чого я шукаю? — Хіба те можна знати? Горить мені мука в середині. А я хочу радістю залити її.

Вона трохи помовчала.

— Оце-б упитись хмелем, м'ятою, рутою, чорнобривцями.

— Яка ты чудна, сестро!

— Ось послухай сюди. Я-б оце розправилась та й пішла боса й гола та слухала-б, як вітер спину чеше.

— То тобі кров говорить, сестро; то молодість твоя!

— А тобі так було?

— Мое вже втихло. А мені тепер про инше. Я тільки, як гляну на хуторі наші... Увечері вони з вогниками, і горять ті вогні в гаях, — як теплі свічки. — А я думаю собі: там горить мое дівоцтво, мої молодощі, сестро.

Вони вже пізно поспули, а на світанку сестра зо смутною задумою в очах знехотя пішла до себе, на хутір.

Вона зійшла на гору. Сірив уже ранок, сестра гостро повернула у бік, заховалася в гушавині, зоставивши за собою якусь хвилю смутку.

VIII

І ще один день непомітно вплився в моє життя. Сьогодні якийсь незнаний біль зворушив усю глибину мого духу.

Я думав — чого розгубилось, вітром розсіялось, як клаптики розрваного паперу, моє життя?

Та тепер я блукаю, шукаючи тих клаптів, але хто поверне ті дні, коли шуміли вітри та рвали мою молодість, що змагалась, як лопотливі стрічки.

Мама ніби відчула, що мені болить.

— Кинули тебе, сину, — пішли геть собі!

— Вони не захотіли, мамо, сидіти на землі. — Що-ж я міг зробити?

— А чи й досі вони не обзиваються?

— Не знаю, мамо, не знаю, де вони. Здається, вона грає десь у театрі.

— У тятри пішла! Вона вся нестеменно городська людина. Що їй тут було робити?

— А мені ось у землю, в землю... Тягне, як трясовина.

— Пішла на розкоші, на легке життя, мабуть! Не схотіла важкої праці тут...

— Не знаю, мамо. Може й не так. Вона просто рвалась на вогонь. А в дитини, пригадуєте, мамо, сині очі—і в них якась радість горіла? Що з нею тепер?

— І-і, сину! Згадуй не згадуй, а вже цього ніколи не загоїш!

Я одхожу, лягаю на піл, сплющую голову руками й застаюся так непорушно. А мене вабить—взяти соломинку й пити біль, мій без кінця довго.

Я пригадую, того дня, як вони одійшли, я біг степом і кликав їх назад.

— Любі мої, повернітесь додому.

Та вітер рвав мої слова, стьобав ними об сухі обніжки і тоді гнав на голі ліси.

А жовтий лист летів слідом за темними постатями. Вони йшли обидві похилі, обидві з важким зором у землю. А назустріч їм горів захід тривожними огнями, напивались густою кров'ю хмари й довгими списками хмурились ліси.

— Любі мої, вертайте додому!—в-останнє з надірваною розпукою крикнув я. І мої слова одлетіли й швидко впали між сухими стернями. Чому мені сьогодні знову так тривожно—не знаю, тільки сам не свій іду на леваду.

Вечір мені стьобає чуба, біль мій зливається з шумом гілля—й непомітно тане. Падаю на шелесливі отави—вогка прохолода пестить мені розпалене обличчя.

І я думаю: як можна здавити, притоптати сум мій,—коли він проходить десь у щілинку, у глибіню давніх шарів,—як порвати його й висушити?

Та мені встають великі й страшні кучугури, що з грізною й темною тривоною розгортають сторінку за сторінкою, а я не знаю, про що то говориться там.

Кудись із-під ніг пішли шляхи самі собою—а я зостався, як викинутий на далекий острів.

Нема мені мети на цій землі...

Вечір лягає червоною рікою на землю—З далекого закутка лісу перелетіла галич, покричала й десь у глибіню знову сіла.

Коли-б мені до останку розтоптали моє серце. Тоді-б я поніс його на вогонь—а сам у подувах вітру заплющив-би очі й заснув.

Так іде час мій—і я не знаю, як його міряти.

Згодом увечері поблизу почулася хода, задзвеніли остроги, в прогалину майнуло сине галіфе...

А ще пізніш на галяві, крізь просвіти дерев, заяскравилася ватра, заготіло полум'я;—гомоніли радісно голоси. Молодь зібралася осінні вечерниці справляти.

Швидко за тим виросла пісня й разом з димом пішла на ліси. Я встаю і йду до ватри, але, щоб не тривожити гурту, тихо сідаю в гушавині дерев і слідкую.

Пісні стихли і молодь стала грати якісь грища. Навколо ватри гостріш виступали тіні, жовті одсвіти скакали на молоді, а вона була рухлива, як полум'я.

— Лови, лови - ой! хтось голосно кричав.

Тоді за постатями тікали ще довші тіні, — а коло лісу танули постаті й тіні.

— Держі їх, держі! — в азарті викрикувало сине галіфе — і дзвонило острогами.

— А ти що — злодія ловиш, що так кричиш на мене — обізвалась Лександра.

Вона справді розпалилась і тепер завзято бігала від одного гурту до другого.

— Дівчатка, дівчатка! Нумо знову грати. Сьогодні наш вечір. Бігаймо, бігаймо! Щоб серце щеміло!

Хтось хіхікав і ставав жваво до гурту.

— А ти, начхавміліції, ставай до нас — не панись. Тепер ми всі пролетарі. — Лови - и !

За кілька разів начміліції впіймав сестру. Він щось стиха шепотів їй. Сестра стримано сміялась. Вони йшли обоє втомлю, п'яною ходюю. Та коли наблизилась до гурту, — сестра голосно поспитала начміліції:

— Слухай, начхавміліції! Чого в тебе такий синій ніс? Він ще кріпко держиться? Кажуть, у вашого брата часто носи опадають. Чим ти приклеюватимеш?

Начміліції насупився, але стримано відповів:

— Слиш, Сашка, не дурі!

Сестра, взявшись у боки й коливаючись, зневажливо поспитала:

— Невже? А що ти мені зробиш?

— Плохо будет. Ёй - богу плохо.

— Ой, як страшно! А чим ти приці свої вигоїш? Красунчику мій!

— Сашка, будет плохо, говорю тебе!

— А ти що — в комунію записався, що мене лякаєш?

Начміліції махнув рукою, надійшов до вогню й почав спроквола запалювати з головешки цигарку.

— Дрянъ девчонка, — тихо процідив.

Сестра тим часом кружляла, щось стиха співаючи, підійшла до гурту й раптом, ніби десь їй вирвалось, із болісним смутком сказала:

— Ах, братці мої, сестри! Щоб його ще нам зробити? Якби оце взяти все оце: оці ліси й левади — й крутити їх навколо себе, щоб горіли. Знаєте, як піп кадилом, коли сердитий.

Вона помовчала.

— А ти, Прокопе! Чого кирпу повісив? Ще до покрови далеко — мо й по - твоєму буде. Чуєш? А сьогодні... Сьогодні, братіку, я п'яна. І земля п'яна хмелем осіннім. — Чуєш, на цілу ніч задзвонила.

Тоді швидко повернулась, кольнула гостро очима в гурт:

— Ой, сестри, сестри! Ходімо в ліс зілля рвати.

Кілька дівчат швидко схопилися, і всі гуртом подалися до лісу.

За який час вони шумливо зашамотіли кущами й вийшли, обвиті, обилетені китицями хмелю.

Сестра раптом стала, кудись довго й зацікавлено впернула очима. Тоді вся м'яко простяглася, заломила руки й так затихла, мов розіп'ята в місячній поемі. І потому, мов від сну, струснула головою й підійшла до гурту:

— Ось і ми! — тихо сказала вона. Тепер ми — як лісові русалки! Нумо в танці, дівчата! Хто з вас грає?

Начміліції прислужливо вийняв гребінця, послинив паперу й почав награвати.

Дівчага, взявшись тісним колом, пішли в танок.

Огонь горів, як і фаніш, яскраво, й рясні одсвіти від нього переплітались із тіннями дівчат, а в ритм танцям розпускала пісня.

Що-далі втухала ватра, сумнішою ставала пісня й рухи були м'яккі й поковлі.

Але сестра кричала:

— Чуєш? Начхавміліції! Чого твій гребінець хрипить? Я ще хочу танцювати. Ось роздягнуся й піду гола на місяць, на роси. Обплітуса хмелем і буду ярами танцювати. — Лови мене, начхавміліції!

— Ти хочеш, Сашка, щоб я пожарну команду скликав. Ми живо втихомиримо.

В гурті дружно зареготали. Сестра чомусь зніяковіла й стихла. Вона дійшла до гурту, сіла між дівчат і сумно цідила:

— Ой, на горі огонь горить, під горою козак лежить.

Її підхопили інші дівчата, й пісня тихо пішла в далечінь.

Хтось заголосив пугачем, йому десь обізвався в далечині поклик. Потроху стали розходитись.

Начміліції говорив:

— А все таки, граждане, як не крутяться, а новий лад іде, лапою вас прибирає. Крутись, братіку, не крутись, а мусиш прийняти.

— А скільки тобі платять за ці слова? — поспитала сестра.

— Нічого! Як і тобі живіт підбере, заспіваєш і ти! А то ще жиру старого багато зосталось.

— Слухай, начхавміліції. Ти посилаєш мене до жінвідділу?

— А що-ж тобі так сидіти!

— А я завтра піду до церкви. Понесу осінніх квіток на престол. Га? що ти скажеш?

Начміліції мовчав. Що-далі — постаті їх зникали в тумані. Було чути, як падали роси й тихо сідав лист. На ранок сіріло небо...

IX

Що-далі, дівочою скорботою розгорається схід. Ростуть і червоніють квітка бузого птаха, що обняв півобрію.

Вимитою синявою вкривається ліс, а в прогалинах радіє пурпурово-світлий клен. Пахне свіжим листом. Спозарання по гіллях дуба пробігла білочка, здивовано зиркнула на мене й утекла кудись у глибину лісову.

Ранок. Хтось розгортає барвисту кирею, червоного пояса розправляє.

Я не йду додому. В мої груди входить січна, зміцніла радість, напоєна свіжим духом лісу, міцним пахтінням, шелестом листу.

Первий день моєї радості, коли дух мій зростає. Я йду лісом. Волос мені вмивають роси, під ногами буйно шелестить листя.

На білім кленовім тлі червоніє байбарис. А від нього, як одсвітами, легким пурпуром повилися стьожки вгору.

Радість, радість молодости й буйности п'янить. Тішу себе: тисячоліття пройнуть. В тисячоліттях молодітиме земля.

— Не знаю чому—нестямно п'яний падаю на землю й цілую її, всмоктуючи з подихом холодний сік. Далі вриваюся у лист, заплющую очі й так лежу без кінця довго.

Кажу собі: Я твій син. Вінчай мене на сьогодні, бо сьогодні я зрікаюся себе. Мої руки й ноги хай вростають корінням тобі, моя голова хай зійде чорнявою квіткою в тінях дуба, моє серце хай вливається в жили тобі!

Коли сонце сходить, я заплющую очі й німію... Вже пізніш я підвожусь і йду далі.

Мої кроки напружені й міцні; дорогою я набираю усіх кольорів лісових.

Тепер йду далі волохатий, лісовий, обвитий листом дуба та кленовим.

Згодом надібую стежку й простую нею, доки вона сходить до яру.

Там, переді мною, — широкі луки, на них синіє річка. А по підгір'ю хуторі зоріють білими полотнами крізь облізде гілля.

Моя думка повніє, горить вогнем і рветься в простір.

Visva Bharati, Visva Bharati — тихо шепочу.

— Дорогий учителю й друже. Сьогодні — перший день моєї радості. Дух мій зростає. Тисячу разів шепочу слова твоєї землі, що врізались мені тепер у серце:

„Настане день, коли людина з ніжним серцем, цілком визволившись від зброї, покаже світові, що тільки лагідні наслідують землю“.

Сьогодні я, освячений святом землі, йду назустріч тобі: хай тисячу разів благословиться твоє ясне чоло.

З глибокого яру тим часом злетів орел, зашумів крилами й пустився в далечінь. Згодом почувся глибокий зойк: хтось затрипотів крилами, захропів і в останнє застогнав немовлятком. Але це маленька обірвана телеграфна стрічка. Хто про те згадає? Ліс стояв у ясно-прозорім небі німий, зачарований...

Х

Сходячи вже вниз, я зустрів сестру. Вона вся зашарілась від утоми. На голові вінок із дикого винограду важким лататтям падає на лице. В руках кошик із опеньками,

— Ти, сестро, як німфа лісова! — кажу до неї.

— Ніколи, ти кажеш? Ніколи, братіку! Ніколи жити! Сьогодні ще так, а завтра вже пізно буде...

— Я кажу: ти — як німфа лісова! Русалка така...

— А, ти он що! — А я не розібрала. — Вона засміялась. — Куди ти йдеш?

— Додому.

— Ходім до Павла на пасіку. — Ти ще й разу не був?

Я пристаю на це.

Пасіка Павлова стояла в кінці левади, куди я ще справді ні разу не заглядав.

Брат сидів під катрагою й щось стругав. Зразу навіть не запитав нас, а коли ми підійшли, він підвів голову і засоромлено усміхався.

— Що ти стружеш?

— Так, чепуху! Хочу сопілку калинову зробити. Тільки не виходить ніяк: голосників не вгадаю. Прямо дивно. — Як воно старі люди удадо їх робили.

— Ти мабуть і жив-би тут! — сказала сестра.

— А?

Павло звернувся до мене:

— Я більше не хочу встрявати в господарство. Воно тане щодня. Харитон розтягає, а я не хочу боронити. Мати чомусь цупко держаться, вони за нього дбали. А мені нема охоти. Рід розпадається, брате, ми розлазимось. Нащо тоді й земля?

— Що-ж ти думаєш робити?

— Я не знаю.

Він у м'якій задумі вдивлявся кудись поверх лісу.

— Буду жити на пасіці, мабуть.

— Що-ж тобі з того?

— Що мені з того? Все мені тут. Пасіка — це тобі лад, порядок, згода. Хто її видумав — не знаю. Тільки хтось розумний та добрий. Та й мед — це так тобі сказати — вроді от... Коли душа болить, він як золото горить. Тоді ясніє й душа...

Я мимоволі засміявся. Але брат поглянув на мене підозріло й одійшов далі. Він сів під березою й почав пробувати сопілку.

З неї виходили якісь хрипкі голоси. Але швидко виросла й пішла якась нова мелодія — тужлива, як ранкова зоря, що вливається золотом, — та зразу-ж і розтанула хрипкими голосами.

Сестра мимоволі прижмурилась і скривилась.

— Як мені болить, коли він отак грає. Тоді я згадую якісь дитячі сни, а спіймати їх не вмію. — Тоді мені хочеться кудись утікати, куди — не знаю як і далеко. А болить і за нього; як він тільки спімає щось — а голосники обриваються.

Брат стиха обізввся:

— Да, у старих людей які голосні були сопілки! Хто його знає, як воно так виходило. А ми й поганої не вміємо зробити.

XI

Прокидаюся вранці й чую: хтось у хаті тихо сокорить — бубонить, безтурботно й нудно. Я ніяк не пригадаю, де й коли чув цю розмову, а мені здається, що оця надріснута розмова йшла здавна — давна й ніколи не втихала.

На стільці у хаті сидить чорненький маленький дядько, з круглою лисиною на голові — мов тонзура в католицьких попів. Очі в нього почервоніли й плохі.

Мама про щось розпитує.

— Ну, так таки бачили чудо?

— Чуда, здається, тьотю, нікоторого не було.

— А як-же то вода побігла?

— Вода, тьотю, побігла через отверстіє действительних земляних сил, — а чуда нікоторого. Можна сказати, земля сплющується й видавлює з себе воду, всьо равно — как сироватку.

— То що-ж, думаєш, і чуда вже не буває?

— Нікоторого чуда нет, тьотю!

— І бога, по твоєму, нема?

— І бога нема, тьотю!

— Так таки й нема?

— Нема! Потому, як розібраться, так негде йому й бути. Бо сказано: бог — на небі; а небо все одно, как воздух. Задумає, примером, бог сісти й прорветься. Потому, негде вдержатися йому.

Мама уважно й докірливо поглянула на нього:

— Ото тобі, чоловіче, й бог не помагає. Крутишся ти, крутишся цілий вік — а толку з того не видно — а коли-б таки попрохав бога...

— Що мне бог? Чи я слихав його коли, чи бачив? Чи він бо-рошно дав коли мені, чи дітей нагодував? Бог, як він і є, то не всім однаковий.

— Ото тобі, сину, й штани такі. — Бач, латка на латці.

— Що-ж: латка тепер, тьотю, все равно, как гражданский паспорт. Вся страна в латках ходить, — всі в латках; і нікакого сорому. Латка, тьотю, це — як книга революції. К примеру: одну я оце пришив за Керенського, а як большевики прийшли, вона, коли хочете, стерлась — нашив зверху другу. А це, як Махно був, повірите, тікав, за кілок зачепився і в самому такому місці, — сучого сина, й луснула: пришив третью. Ми тепер всьо дно, как бубновие тузи. Карта така випала нам, тьотю.

— А землю-ж маєш, Самсоне? Чом-же не обробляєш, не хазяйнуєш?

— Земля тепер, як тому каторжникові тачка. Прибили тобі к задниці, звиняйте, й тягни. Нікоторого роцоту нема тепер із землею.

Увійшов Харитон і став прислухатись.

— Чом-же ти не оддаєш землі, Самсоне? Давай мені, я тобі оброблю, як треба.

— Бери, коли хочеш. Давай половину хліба й обробляй.

— Хе, половину хліба! А мої труди, а коні — ти думаєш дешево їх содержати?

— Ну, хоч і не дешево, а мені щось треба їсти!

— То ти хочеш мене експлуатувати, Самсоне? Ви — комнезами — поробились вроді, як пани! Маєш землю, а обробляти не хочеш — хай сама земля хліб дає!

— А тобі своєї мало, Харитоне? Га?

— Мало, не мало — а свого труда не подарую. Ти-ж клуні вкри-ваєш, тож хочеш, щоб тобі платили?

— А ти мені хліба надавав багато, що дорікаєш клунями?
 — Багато, небагато, а при мені й тобі жилось не погано, адже так, Кулиновичу?

Самсон, очевидно, образився:

— Який я тобі, Харитоне, Кулинович? Чи в мене батька не було, чи мати нечесна, що ти мене матір'ю величаєш?

— Адже так усі тебе звуть?

— Чи я винен, що в мене мати Кулина? Га?

Харитон вдоволено сміявся:

— Слухай, Самсоне, аби не по матушки. А як матір'ю величають, то нічого.

Він трохи помовчав. Далі знову запитав:

— Так за скільки оддаєш землю, Самсоне? Запахаю тоді швидко.

— Та так, як люди: з половини.

— З половини не буде. Бери третину!

Самсон похнюпив голову, вагаючись:

— Ну, добре, я ще подумаю — сказав він і поволі вийшов із хати.

XII

Удень мама ходила, тиняючись, немов п'яна. Засмутнілі очі дивились у землю глибоко й зосередковано. Вона, мов сама собі, сказала:

— Сьогодні я чула, сину, ніби земля дзвонить.

— О, це ви знову своєї — обізвалась сестра — Та то - ж, мабуть, в ухах у вас дзвонить.

— Та ні - ж бо, таки чула насправжки, — як із яру постав дзвін, такий повний, великий. Устав ніби з землі й пішов на ліси — так тихо, а мені аж затримтіло все. Це вже земля мені важить.

— О, починайте, мамо! — сердито сказала сестра.

— Коли - б ще Христя сюди прийшла. Побачусь, тоді щось треба думати. Так не хочу більше жити.

— Е, мамо — сидіть краще тут. Куди вам?

— Не знаю, доню! То таке, що не можна знати!

Вечір сьогодні якось швидко наліїшов. Звідкись важкими скелями насунуло хмар, на захід вони в скалках сонця загорілись полум'ям — підвівся вітер.

— Холодно як! Завтра — дощ, або вітер великий — не інакше.

— Мамо, чого ви така? Що вам?

— Не знаю, сину, важко мені стало!

Швидко стемніло. Тоді вітер голосніш загудів, погрозливо й журно заголосив ліс.

Ми незабаром повечеряли й лягли спати. Ще звечора я чув якісь важкі кроки; в хатині брата хтось нашвидку стукав дверима, бігав на леваду.

Незабаром все стихло. Я не знаю, коли й що саме сталось, але хату перерізав страшний, пожежно - гострий, розпачливий крик.

— І - і! Ай - а - а - а - а!

Він мов десь розірвався і тоді раптом упав у землю.

А слідом за ним жіночий голос довго затяг голосити.

Я зіскакую з постелі, нашвидку одягаюсь, вибігаю з хати.

Двері в хатину одчинено. На постелі вголовах, під стіною, горить свічка, освітлюючи спокійно смугляве личко дитини. На ньому грає тиха, мрійлива усмішка.

Братова впала перед ним на коліна й навзрид голосить.

Я зовсім не чую слів — тільки коли-не-коли вириваються якісь тихі повторювання!

— Та кому-ж ти ягідок калинових принесеш, мій синочку?

Брат стояв нерухомо, скам'янілий. Очі йому горіли, дико вирячені й застигли на одній крапці. Але незабаром він ніби отямився, стрепенувся, зирнув до мене, тоді рішуче підійшов до ляльки:

— Він живий. Йй-богу живий. Ти див'ся, як він посміхається. Миколко, Миколо! Вставай-бо! Ану, вставай!

Він поторсав дитину.

— Зажди трошки, Оришко! Я цю хвилю. Я ось винесу його на двір. Тут нічим дихати йому, нічим! Зажди — зажди!

Він швидко бере на руки дитину й вибігає з хати. Невістка не втихаючи голосить, ніби не помічаючи цього.

Я йду слідом за братом. Брат сливе біжить і шепоче:

— Дихай, Миколко, повніш! Дихай-бо! Ну, ну! Ти дивися, як свіжо на дворі. Ось нубо, дихай!

Та раптом він помацав дитину, немов отямився.

— Холодна! Як крига, холодна!

Тоді кидає трупика на землю, падає сам, знову підбирає трупика, тисне до грудей, немов зогріти хоче й виє диким, несамовитим виттям:

— А-а! А-а!

— Сину мій, Миколчику. То тебе вже більш ніколи не буде — сину мій!

— Брате! → кричу я: отямся, — ходімо до хати!

Але він не чує мене.

— На віщо мій рід перевів? Про кого-ж мені тепер дбати, синочку мій? Про кого побиватись, синку! Та коли-ж ти тепер поглянеш на мене, коли усміхнешся? А-а! — мій янголяточку!

Серед нас несподівано з'явилася мама. Вона стурбована, — хвилину постояла. Тоді нахилилась:

— Харитоне, Харитоне! — Нубо, вставай, сину, та не побивайся так!

Він мовчав.

— Синочку мій, ходімо до хати!

— Одійди од мене! Чуєш?

— Ай боже-ж мій, боже! Та чи ти, хлопче, розуму втратив? Що це ти на мене кажеш! Та невже-ж я тобі лиха зичу?

— Одійди, падлюко, — а то вб'ю!

— Харитоне!

— Ти думаєш, щастя дала мені, що на світ народила? А-А?

Мама — А що-б ти мав, коли-б тебе зовсім не було?

Харитон — Хе! Чим злякала!

Підходить Павло й злякано, широкими очима дивиться на все.

— Синочку, сину. — Таже-ж мені рідний, як і всі. Дурний ти, несамовитий.

Та рятєм Харитон зіскакує і в одну мить впивається в матір і несе її кудись в кущі.

— Уб'ю гадюку!

Це сталось раптово. Ми біжимо слідом за ним. Мама лежить за-німіла — а над нею Харитон щось хрипким голосом шипить:

— Ну, тепереньки все. Більше не будеш мучити! Заріжу, сучко стара!

Він нахилився, щось углядів, заплющив очі й істерично застогнав. Брат Павло бере Харитона за плечі: той спроквола пручається.

— Хто мене звязував? Хто мене топтав тут? Всіх дармоїдів, всіх глитаїв, пройдисвітів у світі... А-а...

Але швидко втихає й спроквола і втомно йде за Павлом.

Я підхожу до мами. Вона лежить і стогне — розпатлана, розкидана й знівечена на землі.

Коси їй із сивими стрічками розпустились на отаві.

Саме тоді тривожним золотом загорівся схід — і коси в мами за-сяяли білястим світлом.

— Мамо, мамуню!

— Ти ще тут, сину? Не покинув мене?

— Ні, мамо! Ходімо додому!

— Ні, тепер вже ні. Тепер вже кінець усьому!

Вона в якійсь глибокій задумі, мов сама з собою, говорила:

— З моїх недрів, сину, родилось усе-все! Тепер виходить по-мирать мені й усьому... а так може й землі помирать, треба.

Я тихо підвожу її. Вона встає. Здивовано й втомно оглядає, отрушує... — Тоді я беру під руку її і ми тихо, поволі йдемо до хати.

Я нахилиюсь до неї й тихо кажу:

— Мамуню любя! Чуєте, — он уже на новий ранок — і показую на зорю.

Мама підвела очі, стомлено поглянула:

— Ні, вже годі — і захитала головою.

— Що годі, мамо. Ми вплелися у вінок оцих земель. Нам у вічності бути.

Вона лише простогнала.

А ранок горів тривожно-чітким золотом. В синім тумані йшли в небо гострі верхів'я лісу, легкими східцями, як положливі свічки, що про них хтось забув.

XIII

Сьогодні день тривожить мене над міру. Це густа мряка, й вогкий вітер дме з півдня.

Я почуваю, що кожна частка мені розривається й розрізує другу. Я не знахожу собі місця, бо мозок мій горить до болю великого.

Тоді тихо вихожу і йду вгору й падаю на землю, притиснувшись гарячим лобом до м'якої отави, й так застаюся нерухомо на довгі часи.

Мені проходить, крізь тоненькі мури мого черепу, по моїх жилах разом з кров'ю дух земного гумусу, міцна сила трави й землі. А біль мені ще дужче наростає.

Тоді напруджую всі сили, тиснуся щільніш до землі.

Visva Bharati, Visva Bharati.

„Дорогий учителю й друже! На сьогодні нитка твоя до мене обірвалася.

Сьогодні мені тріскається земля й рветься на шмаття! Сили мої тануть, любий друже! На своїй землі я не знахожу собі своїх струмків! Хтось покраяв мені обрій.

Сьогодні пройде час мій, і мої страждання вже не повторяться ніколи в світі.

Я — останній вірний тобі лицар, що йде рішуче на поклик твій, що любить дух землі й боліє за втрачену правду — на сьогодні я більш не вірю тобі.

Гори сунуть на гори, чутно здалеку великий тріск землі. Я знаю — завтра прийде звір новий із кам'яної клітки й буде чавити залізними кліщами тиху людину землі.

Коли відчуєш цей поклик мій, перекинь хоч єдине слово поради, та тільки швидче, сьогодні, тільки сьогодні“.

Хтось підхоплює мої слова й котить їх далі з вітром на верхів'я лісу. Густіють краплі водяні, рясніш дощить, а небо лягає на дерева, вдавлює землю вглиб.

XIV

Бабине літо. Ще зранку стояли густі тумани, а тепер тихо плачуть дерева, і в них горить сонце. Жовтий лист, що zostався ще на деревах, світить тонким прозорим золотом.

Куц троянд удруге розквітнув, і тонкі пахоці його зливаються з духом гвоздиків та чорнобривців.

Із села сюди доходить полохливий дзвін. Сестра збирається до церкви.

В лісі по підгір'ю хтось киває головою. Ще далі — помітно верховня.

Наближаючись до хутора, верховень підсьобує коняку, коняка знехотя починає тюпати. Коло двору верховень зіскакує, заводить коняку на подвір'я.

Тим часом сестра виходить із хати і йде назустріч вершникові. Вершник цокає острогами.

— Куди ти, Лександро?

Сестра — А в церкву. Я хочу — до церкви.

На ч. Міл. — Що твого там зесталося?

— Сльози мої там дівочі. Я хочу налити їх на повні вінця.

— Баба — завжди баба.

— А ти тільки: начміліці.

— Сьогодні в нас вечір-концерт?

— Ну то що?

— Ходімо зо мною?

— Не знаю: побачу ще.

— А вчора в нас дело було.

— Яке „дело“?

— У Савки полотно трусили.

— Ну, й знайшли?

— Нічого! Пропили ввечері!

Сестра гостро обриває розмову, повертає назад і йде до лісу.

— Лександро, Лександро! — кричу до неї.

Вона мовчить. — Я підхожу ближче й кажу:

— Ходімо зо мною до церкви.

Але вона вп'ялась кудись в одну смугу на обрії, сама притиснулась до берези й ледве шепотіла.

За кілька хвилин вона повернулась і задумці сказала мені:

— Я несу йому повнісінький глечик моїх сліз, щоб не р'зхлюпати, щоб не розбовтати. Чому-ж не чує він? Чому не приймає їх? Чи то йому вадить? Чи то я така грішна? — Що-ж я вдію, як мені ніби п'яний гад круг серця обвився, і ніколи не викину його з грудей.

Вона встромилась кудись очима й ніби сама з собою говорила далі:

— Завтра я скину всю одіж свою, і як зійде місяць, піду гола луками. Хай стьобають мене куші, — я тільки буду плакати та сміятись. І більш нічого, — бо ще люблю землю й хочу жити... Коли йому треба одірвати мене, я ще цупко триматимусь за неї. А згорить мені серце тільки десь на вогні, в нього...

Вона говорить це, ніби молитву проказує, й звертаючись до мене тихо додає:

— Ні, я піду сама. Зоставайся дома. — Що тобі зо мною там робити?

В очах сестри глибокий, зосередкований смуток. Вона швидко сходить на долину, звертає на стежку. Тоді просто йде на село.

Дзвін ще кілька разів ударив і зразу замовк.

А день горів густим золотом та пурпуровими скалками.

XV

У сестри сталась маленька сутичка з Харитоном. Вона зривала калину, що де-не-де ще zostавалась на кущах.

Брат побачив, підбіг і став кричати:

— Що ти робиш?

— А що? Калину ламаю.

— Не займай. Злізай зараз.

— Атож. Оце так і послухаю.

— Злізай зараз, кажу!

— Хіба ти мало наламав?

— Не твоє діло!

В цю хвилину вийшла мати. Вона стиха підійшла, нахилилась до Харитона:

— А чи ти-ж, сину, садив її, що так присікаєшся?

Харитон зразу визвірився був, але раптом стих і одійшов.

Вся ця подія швидко вщухла й немов-би забулась.

Увечері ми лягали, як звичайно. Мама й сестра швидко заснули. Я ще довго перевертався. Засипав легким сном і знову прокидався.

Знадвору було чути якісь глухі, потайні кроки. Хтось ходив між оселями й що-разу полохливо прислухався до своєї ходи. Инколи в темряві падали гострі блискавиці й різали мені віки, але я глибше

ховався в подушку, силкуючись заснути. За кілька часу, мов крізь сон, чую: на сусіднім дворі гвалтує, заливаючись, собака.

Я знехотя розплющую очі й бачу: вікна залиті яскравим світлом. Але напроти вікно було темне — лише червоні одсвіти на ньому грали. Чую мамин голос:

— Вставай, синку! Ходімо — клуня горить!

Вона говорила зовсім спокійно — та ми обоє зіскакуємо, будимо сестру й нашвидку одягаємось.

— Беріть, дітки, що-мерщій із хати!

Руки мені трясуться, я не знаю чому: чи від тої грізної сили, що розгорталась велично на очах, чи від несподіваної події, що мов у святкових убраннях ішла до нас.

Коли вийшли на двір — полум'я вже охопило всю клуню й перескочило на хліві. Гоготливі іскри підводились по-над дерева — рвалося і тріщало щось у середині. Тоді величезні віхті вогню з осатанілим реготом вибухали й розходились у повітрі.

Мама мерщій випустила худобу з хлівів.

Звідкись прийшов Павло і став мовчки оглядати. Він наче-б то цілком спокійно прийняв цю подію.

Огонь швидко перескочив на хату, вискочило кілька віхтів, поскакали, погralись. — Тоді раптом здоровенний віхоть соломи вирвався коло димаря і підлетів у гору.

А в ту саме пору дві тіні — поплутались у полум'ї й лягли спленими обіймами на луку.

Широким темняво-червоним колом освітилися околиці. Натривожено тримтіли ряди верб.

І потім напружена тиша.

І тільки чути, як урочисто, з повною перемогою, гоготіли вогні.

Павло стежив уважно — лише инколи говорив Лександрі:

— Дивись, он правий ріг і досі не займається! Треба й його підкинуть. Веселіше стане!

— Так бери кочергу!

— Шкода, — картоплі не захопили: добре-б попекалась.

Тим часом небо помітно сіріло. Огонь потроху стихав

Уже над ранок прибігло кілька барил з водою, пожежна помпа. На селі вдарили на гвалт, позбігалися люди.

Деся непомітно з'явився начміліції. Він бігав, метушливо давав всім порядок, кричав і лаявся хрипким голосом.

З нашої родини ніхто не встрявав у роботу. Я тільки взяв палицю і стиха ворушив вогнище коло клуні.

— Золота шукаєш, сину, щастя свого? — поспитала мама.

Я мовчав.

Мама поглянула вгору й тихо заплакала:

— Ось і життя мое, сину! Нічого не зосталось.

— Тепер, мамо, нема про що клопотатись!

— Як горіли гвоздики й чорнобривці — та клен червонів, — а я молода була: — я молилась що-ранку. А він мені муки та й муки щоразу посилав. Куди мені тепер іти, нащо він покинув мене?

Вона глибоко зітхнула, в тихих очах горів якийсь глибокий намір. Мама хвилину постояла й пішла під гору.

Я став оглядати вогнище. Одна груша виразно посмалилась і мені чомусь найбільш шкода її було. Я обійшов круг вогнища і раптом на канаві зустрічаю Харитона.

Він сидить, стуливши голову руками, втомлено зігнувшись, немов-би ввійшов у себе.

— Ти що тут робиш?

Він раптом затрусився, підвів голову й глянув на мене — неспокійними чоловічками.

Я влився в його гостро й пристрасно і тоді тихо й докірливо кажу:

— Каїн ти.

Брат злякано:

— Що ти?

— Я все знаю.

— Це не я. Справді, не я, брате!

— Неправда твоя. Я все бачу.

Голос йому раптом упав:

— Ти прийшов судити мене?

— Я? Я цього не збиравсь...

— А нащо палицю держиш?

— Я йду собі, хто мені дав право судити?

— Ге, судити! — Він сумно похитав. — А хто муку отаку влив у серце мені? Га? Чи я можу бути спокійним? Я-б оце взяв гору та й пошпурив її геть к чорту! Так мені болить, брате, у середині!..

Він поглянув на мене, ніби про щось полохливо благаючи. В синяві очей затліла якась глибока крихта тепла. — Очі заблищали, запливли сльозами.

Я падаю до нього, тисну близько до себе й шепочу:

— Ти зовсім невинний. І я не прийшов судити тебе. Ні! Ні!

Брат, здригуючись, плакав навзрид.

— Я тут — як звір затурканий, і ніхто не поміг мені, як доля вдарила. Мене одштовхнули, кинули, мов гадюку на огонь. Що я міг зробити? А? — Мені тільки кісно було. Хотілось по-новому все тут зламати. Поставити нові хати. Засадити землі хмелем, — жити по-людськи.

— В тебе, брате, серце закипілося гнівом — кажу я.

— Ти знаєш, — не слухаючи, відповідає він — десятина хмелю дає п'ять тисяч золотом. І це-ж на ціле життя! Ти тільки подумай. П'ять тисяч золотом! Людиною станеш.

— А то звірем став.

— Звірем, кажеш? Так звір тільки й живе на землі.

Еге, коли-б я був звірем. А мені, за все, що тільки зроблю, обкипає серце. Ні, ти не слухай, брате, моїх теревенів. Будь мені рідний, скажи хоч одно слово тепле. Тоді я для тебе сам розірвусь. Га? Чуєш, брате?

Він сидів і тихо плакав. А я тримав його, як малу дитину й заспокоював.

XVI

Після того я щось кілька днів зовсім не бачив Харитона. Де він подівся з дружиною, — я не знав.

Ми всі оселились на пасіці в Павла.

Сьогодні сестра одходить до начміліці. Вона ще зранку щось метушиться, бігає й плаче, а в перервах тягне якусь довгу й смутну пісню.

Пізніш вибігає з хати й стає простягнута вгору, притиснувшись до берези, й щось пристрасно, скам'яніло шепоче.

До катраги приходять заплакана, але зовні спокійна.

— Ти вже йдеш? поспитала мама.

— Сестро, люба! Таки береш цей тягар на плечі?

— А що-ж мені робити, братіку? Га? Що скажеш робити?

— Це велика кара тобі, сестро!

— Та треба взяти, понести до кінця — тихо відповідає вона.

Вона помовчала, боліно-стомленими очима оглянула катрагу.

— Та ти не клопочись. Я ще прийду до тебе. Я ще житиму й житиму.

Вона оглянула мене уважніш:

— І ти нещасний, я бачу: он уже й лисенький. І лисенький, і щербатенький. Та я про це нікому не скажу. Дай я поцілую тебе, брате.

Поглянула на пучок засушених квіток:

— І вас, чорнобрівці, вже більш не побачу.

Вкінець уразливо скривилась, кивнула головою:

— Ну, я біжу. Мені тепер ніколи, братіку, дуже ніколи...

Метнулась і зникла. Лише кілька стрічок у косах залишили довгий слід.

— На вінчання, доню, на радість родові — тихо сказала мама й заплакала.

Павло якось уникає нас. Він забивається кудись у куші й там щось робить. Коли вийшла сестра, я виразно почув хрипкі голоси з сопілки. Тоді раптом, мов би зірвалась, розправилась довга й смутна пісня й тихо пішла поміж кущами. Вона хвилинами обривалась, але чимдалі — виростала й дужчала.

Я не в силі одірватись од неї — йду просто на куші. Брат сидить під кущем дикої троянди й з насолодою, з радісним поглядом смочке сопілку.

Угляdivши мене, виймає сопілку й дивиться п'яно й захоплено.

— Сестра одійшла од нас назовсім — кажу я.

— Куди?

— До начміліці.

— Ну, що-ж! — Що їй більш робити?

— Хіба тобі байдуже?

Він замислився.

— Мені тепер усе байдуже.

— Чого ти нас уникаєш?

— До кущів більше звик. Вони мене слухають і не глузують.

— А хіба ми глузували?

— Та потрошку.

— Все руйнується, брате, — кажу я.

— Ще є пасіка — відповідає він в задумі — а коли й її розтягнуть, я тоді піду голий на куші. Буду жити звірем, та ніяка свинота не стане знущатися. Ось що! А що мені тепер? Га? Мені нічого не треба.

Він помовчав, кудись упірнувши своїм зором. Тоді послинив сопілку й почав награвати. Пісня його що-далі дужчала, бадьорі хвилі рвались із смутної мелодії, немов тікали кудись у простір.

XVII

Зорні це був звичайний жебрак, у зеленому обірваному плащі, в рудому незвичайно потертому кашкеті. Та дивувала одна палиця, з нанизаними обручками роговини, з великим дзьобом якогось птаха.

І ніс у цього чоловіка так само великий, гострий, а сині очі розм'якли та посоловілі. Добродій привітався й признався:

— Учитель місцевої школи — Іван Тхоренко. Іду з сусіднього села. Ходив щоб дядьки поле приорали.

— Ну, й що-ж? — питає мама.

— Та що, зайшов по дорозі перепочити, води напитися та й погомоніти.

— Ну, а поле як?

— Хм, поле! Поле так. Ось прихожу в один двір — кажу: так і так, дядюшка, а він на мене — зирк, зирк. А тоді й кепкує: чого це ви, Іване Пилиповичу, — немов по шматки. — По шматки ходить — то святе діло — нема нут ніякого сорому. — А він тільки скося дивиться та радіє. — Старцями, каже, всі поробились — урівнялись. Ну, й мені байдуже. Хай кепкують. Коли старець із старця кепкує, яка то обіда буде?

— Так таки з'орюють? — запитує мама.

— З'орюють, тьотю! Ще світ не перевівся — радісно повторює гість.

— Ну, і що-ж ви — раді цьому? — запитую я.

— Я радий, я тепер всьому радий.

— А чому?

— Та тому, що світ ще не перевівся.

— Що-ж вас так тішить?

— Нове життя твориться!

— Як там твориться воно! Коли воно розлазиться — а, Господи! — сердито обзивається мама.

— Ото саме й твориться! — Зараз люд злиднує. А пройде ще трохи. — Ось побачите: стануть всі старцями, голими, звірями! Земля тоді вкриється ревом — звіриним ревом!

— І ви радієте з того? — запитую я.

— Радію, голубчику! Ви-ж подумайте. Ми всі пнемоь створити нове життя! Та як ми створимо його, коли цупко тримаємось за кожну дрібницю. У того штанці старенькі, в тої стрічка, очіпок... А треба, щоб нічого старого не зоставалось. Щоб людина зовсім була дика й гола.

— Що-ж вона робитиме — така дика людина?

— Авжеж, авжеж. Побігає вона по полях диких, по лісах, нажереться падла, гадючини, тоді може порозумнішає й зуміє краще збудувати собі життя. Я ось сам. Що біднішаю, то веселішаю. Іду я собі легко, радісно. Знаю, як земля парує, як билина росте, й радію... Радію жити...

Він вийняв люльку, поплямкав і пішов од нас.

На прощання сказав:

— Ось попробуйте, дорогий товаришу, порвати з усім. Тоді визнаєте, як то легко стане. Першому ранкові ви всміхнетесь по-дитячому.

— Не знаю, як це можна зробити.

— Хе, як зробити! На сьогодні життя—це велика скорботна книга наша. Треба в ньому знайти радість—бо вдруге не будете жити, бо вдруге не визнаєте радості.

— Та хіба у дикунстві ото радість?

— Тільки через звіря чоловік знову стане освячений.

XVIII

Небо напалося морозом. Воно все в маленьких іскрястих коралах. Гострі проміні посплітались і заволокли глибіню у золоту сітку.

Ліс уже зовсім оголився. Тонкі дубчики заплели мережевом далечинь. — Вони—як полохливі дівчата, що засоромлено збираються лізти в воду.

Я п'ю ніч цю гостру й колючу, і моє серце наповнюється краплинами вогнів і тихою любов'ю до землі.

Я сиджу на пасіці коло катраги й бачу, як пол хливи тримтять сині вогні зірок і чую їх шелест.

Тоді згадую давні дорогі слова з Visva Bharati:

„Хіба мій бог—не вічний марнотратник часу? Він кидає зірки й плачети в вихор безконечних змін. На потік видимий він пускає паперові човники віків, навантажені його фантазіями“.

Мені стає легко, мов крізь душу пройшла вся прозоріню морозяного неба.

Я тихо кажу в Visva Bharati:

„Любий друже! Сьогодні в морозі замерзають краплини моєї крові й муки мої у маленькі краплини вогнів, у вогняні тумани. Морозяне небо наповнює мене холодною радістю.“

Дух мій іде на гори—Благословляю найтихший шелест пожовклого листу на березі.

Чому ти мовчиш? Я що-дня з замиранням серця чекаю відповіді твоєї... Та тепер я знаю.

Мій шлях стелеться тільки назустріч тобі.

Сьогодні пісня моя ллється разом із криком мого народу. Нехай кричить: за його прекрасні землі—тисячолітні муки йому.

Тоді він буде молодий та щасливий. І я цілую ці прийдешні ранки його молоді,—вклоняюся його страдницькій путі в далечиню“.

З тихим шелестом одходить ніч. А на ранок до пасіки перелетів якийсь дивний птах і сів на молодого дуба. В ту-ж пору пробіг вітрець, зашелестіло гілля, на річці гуси прокричали злякано.

В моїм серці пройшла тривога й радість. Я тихо запитую: невже це справді людові моему вісник смерті? А коли заплющую очі, бачу: це тихо йде блакитний, голубиний день.

Ніби темними східцями встає він над лісами в небо і хода йому легка, як льот дужої птиці.

Ще далі синіє ранок, сивими кучерями прискає десь у заграві перший промінь.

Тоді яри й ліси наливаються молодими radoщами.

Новий день.

Я стою мовчазний, нерухомий і вслухаюся в нього.

XIX

Звечора гуділи довгим зажуреним співом ліси.

А на ранок випав сніг. — Пухкими бавовняними шапками вкрилися землі. — На темних, густих хмарах, обперезаних червоною каймою — молоділи ліси.

Чутно було з лісу бадьоре цюкання дерев.

Уперше за всю цю пору з лісу вийшов Харитон — червоний, захеканий, з сокирою на плечі — але бадьорий.

— Що ти тут робиш?

— Ліс рубаю. Будемо знову будуватись. Мені тут сидіти, мені дбати за землі. — Виллю тут нові оселі, на долині хмелю розведу.

— Ну й що?

— Десять тисяч прибутку що-року. Ти розумієш? Треба вміти по-новому жить. Я тоді начхать хотів на всіх. Обгорожусь, брате, поставлю високого тина навкруги. — Нема мені тоді ні до кого діла.

Я тисну йому руку й відхожу. Брат іде слідом за мною.

— Ти на мене гніваєшся?

— За що?

— За все, що я вдіяв тут?

— Треба вміти прощати людям!

Він полохливо блимає віями. Очі йому рясняться. Він раптом кидається мені на груди й цілує:

— Цього вже ніколи в світі не буде, слухай, брате!

Я мовчу. За хвилину одхожу, а він ще довго дивиться услід мені винуватими очима.

XX

Мама над вечір кудись збирається. Вона вийняла із скрині все, що зберігала на вмируще, одяглася, причепурилась. Очі їй дивились зосередковано й тихо.

— Куди ви, мамо? — питаю.

— Пора вже збиратись.

— Куди, мамо?

— Піду, сину, землями; буду ходити поміж людей, годі мені тут сидіти!

— Що з вами сталося, мамо?

— А що-ж сталося? Землі, он, кличуть! Чуєш?

— Земля порохнею сиплеть — кажу я.

— Е ні, сину, — кличуть. Я піду, як собі знаєте.

Мама виходить із пасіки з високою палицею, з тихим святковим обличчям.

Я провожу її.

— То це ви навіки, мамо? Навіки розлучаємось?

— Може й навіки, сину!

— На віщо ми тут зустрілись, мамо? — Невже ніколи не зустрінемось, не побачимось більше?

— Моє серце, сину, за муки мої розіллється на землі: як впізнаєш, то знатимеш, що то голос твоєї матері.

Вона вклонилась леваді й тоді пішла тихо по підгір'ю.

Я кажу їй тихо:

— Мамо, невже це все? Невже ми тільки блискавки, тільки випадкові перехожі на цій землі?

Вона дивиться на мене глибоким пронизливим поглядом.

— Мамо, підемо разом. Я припаду до твоєї порваної спідниці й підемо разом.

— Ні, тобі тут zostаватись! Твердо, але тихо каже мама.

На горі ми прощаємось. У мами впала одна сльоза, та мама швидко зігнала її й пішла далі.

Навкруги білили пухкі шапки снігів, котився самотно жовтий лист.

З лісу вийшов золотавий лис, перебіг на долину, зирнув на мене й зник.

На золотім тлі вечора мама йшла легкою, молодечею ходою. Швидко вона потонула в тумані. Тоді тумани закрубились, — поп'ялися в ковтуни й посунули вгору. Мою душу обняла глибока радість.

Поблизу шелестіло стиха замерзле гілля. — Ніби дзвонили замерзлі крапки та рясні инії.

А мені той дзвін впивався в груди.

Я кажу собі: радість мені сьогодні. Нема в мене більш своєї землі — і вся земля моя...

Листопад. 1924,
м. Київ.

ВОЛОД. СОСЮРА

З ЦИКЛЮ „БІЛОРУСЬ“

I

Стою і марю і дивлюся.
І рветься з грудей зорний спів.
Я між лісами Білорусі,
я між болотяних огнів.
Холоне синь. Зоря над гаєм,
не одцвіте вона ніяк.
І дерева в снігу хитає
веселий вітер — „Молодняк“.
Стою й ніяк не наливлюся.
У вітрі лине снігу сміх...
Це ж я в білявій Білорусі
з ланів повстання голубих.

II

У Минську ми. І рух і кроки.
Очей і зорі і мечі.
Вгорі годинник ясноокий,
немов у Харкові вночі.
Летить авто все швидче й швидче,
од руху солодко в груді.
О сніг, о радісні обличчя!
Ми — мол ді, ми — молоді!
Ще одгора на небокраї,
де промінь дня останній зник.
а вже з-за мурів виглядає
золоторогий молодик.

*

Співаю я у юнім русі
під шум осніжених гаїв.
Під синім небом Білорусі
я рідну дівчину зустрів.
Ранкова даль і днів буруни.
О каре золото очей!..
І кров вином огненнорунним
по жилах солодко тече.

До серця тисну з теплим бодем
я пальці радісні твої.
Завод. Окраїна і поле,
а в далині гаї, гаї.
Життя моє на зорі лине
і повертається з-за хмар.
Прийшов до тебе з України
смуглявий ніжний комунар.
У полі ми. Ідем у далі.
Немов веселка, сніжна путь,
і на щоках моєї Налі
сніжинки тануть і цвітуть.

*

Над шумливим і райдужним Сожем
зажурились Полісся гаї.
В небі хмари, як огнені рожі,
як розірвані думи мої.
Вже пройшли революції роки.
Я в минуле з любов'ю дивлюсь.
О моя Білорусь синьоока,
о моя золота Білорусь!
І себе од ланів, од хатини
одірвати не можу ніяк.
Я тебе на степах України
не забуду, кохана моя.
Хай були ми обідрані, голі,
а тепер уже стал сь не те.
Буду згадувать вітер у полі
і волосся твоє золоте.
Буду згадувать сосон зағони
таємниці болот і озер.
О моя Білорусь яснодзвонна,
синьоока моя БССР!

*

Білорусі вітер віє.
І летить, шумить авто.
Підійми, кохана, вії,
не побачить нас ніхто.
Задивилася Марія
в неба синю сонну гать.
Тільки щоки червоніють
та сніжинки мерехтять.
Вже й село. Сумні паркани.
Стіни снігом занесло.
Ой село моє кохане,
деревлянее село!

Вийшли ми. І сніг і вечір.
Шелестять якісь слова.
Віддаються милі плечі,
тане — в'яне голова.
Вітер щоки нам лоскоче,
напливає, лине тьма.
Зорі — в зорі, очі — в очі,
губи — в губи, — нас нема.

1925 р.

СВЯТО НА БУДНЯХ

1

В губерніяльному відділі освіти, як і в інших: діловоди, машиністки, завканци, секретарі, інспектори, замзав і зав, а ще вихідні, вхідні, реєстри, протоколи, анкети, накази і діла, діла, діла.

В губерніяльному відділі освіти, як і в інших, праця ведеться до 4-х, а в літку до 3¹/₂. Теперечки весна, теплого Олексія вже минуло і паризьку комуну відсвяткували.

Теперечки урядовий день на закінченні, за четверту годину звернуло, діловоди реєстри у шафи, під замки та й були сьогодні. Остання машиністка ундервуда в чехол і, взявши контрольну марку число 60, подалася на вулицю.

Тов. Сидор ще в кабінеті. Очі в листах, а думи в резолюціях, що синій олівець виводить на листах.

... Чи не час бува, товаришу Сидоре, складатися вам, у відділі порожньо, всі пошабашили.

Тов. Сидор хитає головою, неначе від набридлої мухи відганяючись, і далі:

... У Жуках завідувателька школою Мар'яненкова жінщина сучасна, в ногу іде з октябрськими завоюваннями робочих мас і педагогіки: комнезаможу не цурається і лікнеп ліквідує.

... А в Свинківці-волинка. Учительку Мотузівну думають перевести в сусіднє село, а вона руками й ногами проти. Вони, каже, цеб-то райвідділ, хочуть мене з чоловіком розлучити проти волі, а цього, мовляв, по советським правам не помагається.

... У Ковериній.

Шелестіли ще папери під руками й нервово стрибав олівець, як за дверима розійшлися чітким боєм стінні дзигарі. Сколихнувши тишу спорожнілих кімнат, прокотився один удар, другий, третій. От заглох в коридорах останній.

Тов. Сидор відриває очі від столу й зводить до дверей.

— От тобі маєш! — п'ята година уже. Треба, значить, збиратись, а то ще запізнишся.

Склавши до купи папери, з резолюціями всунув у стіл, а не читані — в теку й заспішився.

— Там, мабуть, чекають.

Зробив крок до дверей і раптом спинився.

— А куди-ж іти, — перепитав, задумавшись, — де треба бути раніш? О 5-й збори в залізничних майстернях. І додав: там пак

завтра. У губвиконкомі нарада по боротьбі з дитячою безпритульністю? Ні — пригадав, — і це перенесено на далі. Так куди ж саме?

Постоявши хвилинку, витяг з кишені записну книжку. Перегорнув низку сторінок і спинився на пам'ятці 3 квітня.

„Засідання комісії в справі ліквідації неписьменности — побіг швидко по рядках.

„Засідання комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю.

„Засідання підшефної комісії.

„Зговоритись з тов. Свидерським про касу взаємодопомоги.

„Засідання...

Кидаючи короткі зауваження: відбулося, зроблено, перенесено, — запнувся на останньому рядкові.

— Що за чортівнина! — здвинув плечима, з голови чи що виско- чило, так цього ж не було ніколи.

Поклавши записну книжку на стіл, вставивсь очима в якусь точку на стіні. Там, здавалося, як у фокусі чарівного ліхтаря відбилися події кількох днів: засідання, наради, збори, комісії. Пригадалися шматки промов і дискусій, навіть тембр голосу, трошки захриплий, натомлений, як застужений, що ним говорив, або краще скрипів на засі- данні комячечки третього дня. І все таки порожнім лишався цей вечір.

Незарозуміла рисочка подиву відбилась на лиці. Він розгублено ходив по кабінету, нервово кусаючи нігті.

— А може — блимнула думка, — на сьогодні нічого не лишилось? може це вільний вечір випадає? і зникла „полохливо. Ого-го, чого закортіло! — цього, товаришок, не помагається. Забувся хіба: партна- грузка, обов'язки партактивіста, а ще відповідальність. Ого-ж!

Розгорнув знову книжечку й уважно прочитав занотовані чергові справи, розкинув думками й посміхнувся.

— Отже okazія виходить! — проговорив весело. — Таки гулящий вечір виходить. Свято, можна сказати, на буднях!

Заховав повільним рухом книжечку в піджак і потер задово- лено руками:

— Харашо, товаришок, виходить, харашо!

Ставши біля столу, затаракотів швиденько пальцями, в супро- воді звукової комбінації:

Трам - там - там...

По кількох хвилинах легенька задума лягла на лиці.

— А що ж все - таки робити сьогодні? Що робити, коли випадає гулящий вечір? — перепитав замислено.

Дістав потому капшука з англійським тютюном і довго набивав люльку. А розпаливши, солодко смоктав її, раз - у - раз випускаючи ди- мок кучерявими баранцями. Десь, здавалось, блукав думкою.

— Хай буде так! — проговорив заспокоєно, піймавши неначе загублений край нитки. — Хай буде так!

І вийшов з кабінету.

Тов. Сидор (по метриках Петро Сидорович Іваненко) — це замзав- губерніяльним відділом освіти.

З анкет, власноручно заповнених, і аттестацій писаних, а ще й усно передаваних, знати так:

Тов. Сидор походження селянського, з Голубців на Харківщині, де і досі живуть батьки, середняки, з ухилом в бік неможливості: хата під соломою, кавалок землі з 3 десят., кілька овець, свиня та коняка (про дідів нічого не згадується, бо родословна нижче першого коліна не спускається).

Національності української і письменний. По народній школі в Голубцях вчився в сільсько-господарській школі, хоча її не скінчив. За належності до „мазепинського“ гуртку виключено з другого класу.

Відомості про те, що робив в дитячі роки, заховуються в спогадах вмерлої бабусі й голубчанських майданів та вигонів, під час - же імперіялістичної війни перебував на фронті, де й застала революція весняна, березнева і друга — осіння, жовтнева.

Партійним стажем з молодих, з 1920 року, але має заслуги перед революцією: боротьба з бандитизмом і білогвардійцями. Працював ще на виробництві на тютюнафабриці і тримає сталий зв'язок з селом.

НЕП розуміє. Неохайности часів військового комунізму позбувся і заяложеному шкіряну тужурку, як і картуза замінив на пальто й англійську кепі. Замість чобіт з парусовими, жовтого коліру, дудками носить башмаки „вера“. В кабачки й пиварні не ходить і самогону не вживає, хоча був випадок, коли на райпартзбори одного разу з'явився в якомусь ажіотажно-підвищеному настрою. Передавали „під парами“, а може й ні.

В полових відносинах організований, живе з жінкою по загсу і на чужих не зазіхає.

І ще про нього кажуть: робітник серйозний, здатний в масштаб український, правда, це з усних анкет осіб невідповідальних.

3

Мармуровими східцями піднімається тов. Сидор на четвертий поверх Дома Комуни. Під пахвою тека, в руці жмут синіх пролісок і посмішка в очах.

Ще-б пак! Бо чи-ж вертався коли додому так рано? Чи бачила його комуна в своїх стінах о 5 год. вечора?

Ой, не бачила, мабуть, не пригадає.

Проте не дивуйтеся, тов. Ліля, бо в історії революції сьогодні нічого не сталося, все йде гаразд. Бандитизм, як знаєте, давно ушух і, сподіваємось, на завжди, вмирати з наших ніхто не збирається, усі наче-б то в доброму здоров'ї і ультиматумів Європа не надсилає: обережнішою стала та й у себе з клопотами.

Та не робіть будь ласка такого чудернацького вигляду. Сьогодні, скажу вам, свято. Не розумієте? Ого-го! І то правда, в календарі його не зазначено і в газетах не оголошено, але прошу, хто-ж передбачав, що засідання по ліквідації неписьменности, а ще-й дитячої безпритульності буде перенесено на далі.

Роблячи жести, тов. Сидор притишеними кроками підійшов до кімнати № 36 і обережно відчинив двері.

Затхле повітря, може запаху кислої капусти, не то брудної білизни війнуло в лице.

За порогом в кутках тулився порожній спокій. На столі на папері, як і зранку, стояв закурений чайник, з крихтами булки навколо, біля вікна на табуретці стояла миска з брудною водою.

— Ліля ще, значить, не вернулась — провів занепокоєно тов. Сидор. Потому прибрав зі столу чайник і в налятий водою стакан поставив пролісок.

— Яка буде радість! — подивився з боку і лагідна посмішка заховалась в кутках губ.

Сівши на ліжку, замріявся. От-от, здавалося, відчиняться двері і на порозі з'явиться Ліля. Раптом із столу назустріч кинеться жмуток яскраво-синіх пролісок, вражена несподіванкою Ліля озирнеться, їхні зори стрінуться.

„Це ти?“

„Не чекала“?

Він розповість, звичайно, як це сталося, що нового у відділі, про подорож інспектора і його доповідь, про вчительку Мотузівну. Це ж дуже весело. А пізніше можна піти в театр, трохи розвіятись, в оперету чи що. Ні, краще, мабуть, у кіно „Модерн“. На „Індійські гробниці“, цікаво, кажуть, і часу менше забере. А з вечера треба буде щось прочитати, бо чорт знає, коли в руках пугаща книжка була.

Хвилинами коридором чулися кроки, хтось наближався й настоював його слух.

Він підводився тоді з ліжка і, ставши за дверима, очікував з пустотливо-напруженим виглядом.

— Ні, це не Ліля! — тиснуло серце, коли кроки віддалялися. А коли ще раз, наблизившись, зникли в сусідній кімнаті, по його лицю чорною хмаркою пробігло невдоволення.

— От ще тюхтійство! Замість того, щоб використати вільну годину на щось серйозне, в іграшки вдарився, розманіжився, як панночка. Хіба ж не романтика? А ще парт-активіст.

З роблено-серйозною рисою на лиці дістав з етажерки книгу Бухаріна „Історичний матеріалізм“ і розгорнув заложену колись сторінку. Метеликами закрутились в голові без оудь-якого звязку окремі терміни, слова: виробничі відносини, матеріальна продукція, ідеологічні процеси, суб'єктивна психологія, об'єктивна роля ідеології...

Щоб звязати в ціле прочитане — спинився на сторінці, заглиблюючись в окремі речення. Раптом по розгорнутій сторінці пробіг світотінню рухливий зайчик, за ним другий. Стрибнуши на стіну, закрутились скаженим танком. То наближались один до другого, зливаючись в яскраво-біляву пляму, то розбігалися по стіні. Мигнувши під стелю, знову спускались униз.

Маленька до того кімната неначе роздалася: подалися стіни, підвелася стеля.

— Чудася! — озирнувся тов. Сидор. — Третій рік тут живеш, а цього ще й не бачив. Він простяг руку до стіни, як зайчики відразу, неначе по знаку, збіглись у купу, а далі кинулись врозтіч. Завертілись останній, шмигнув по стіні у кутку. І спახнувши в павутинні, безслідно зник.

Сонце, сковзнувши скісним промінням по віконному шклі, сіло за обрій. Вечірня тінь сіро-молочна потяглась у вікно й розійшлася по кімнаті. Десь у коридорі клацнуло замком, заскрипіли двері; у сусідських розітнувся голосний сміх, на кухні хтось завів „о баядерка“.

Тов. Сидор зітхнув.

— А Лілі ще немає!

Прислухавшись, буркнув сердито:

— І де-б то пропадати—га? Де? А де-ж—у клубі мабуть,— додав іронічно—просвітительствує. Як-же ж? без неї там не обійдеться.

Потому зробив кілька кроків по кімнаті, взяв кепі і подався на вулицю.

4

Із-за міста, з-за осель хуторських іде тепловій.

Іде тепловій із степів буйних, задніпрових, де фордзоніві трактори виміряють гони і залізними лемішами крають перелоги. Зефірними хвилями тягне над вулицями, над дахами і парканами, весну навіває.

Ген-ген на пінястих гривах понеслися води від талого снігу, від весняної повіди, у яруги, у балки, у річні береги. Тільки останні струмочки привітно дзюрчать по ринвах міських вулиць.

— Дзюр-люлі-лі...

Лагідно спокійно, як колискова пісня.

— Дзюр-люлі-лі...

Щось лоскотне, гостро-подражливе розпустилось у повітрі, наче хтось бризнув екстрактом з парфюмів. Пахне шпуришем і фіялками, бруньками і теплим хлібом пшеничним, а може скибами свіжо покраяного чорнозему. Зацвіли вулиці різнобарвними кольорами, наповнились рухом. Як хвиля річна потяглися пішоходи, без краю—здається—початку. Хто куди—відгадайте.

Загомоніли вулиці ріжними голосами, парубоцького сміху, молодечого, набралися.

— Гі-гі-гі!

Де й дівалася вчорашня поважність. Пошукайте. Може лишилась у старечих очах.

— Гі-гі-гі!

Іде тепловій запашний, весну навіває.

5

З насунутою на лоб кепі, тільки ніс з під козирка визирає, поспішається тов. Сидор серед вуличного натовпу. Заплутавшись у юрбу, протиснеться плечима на просторіше, а то побільшеними кроками обмине бруком.

Далеко за спиною лишилась комуна. Вийшов до майдану, повернув на другу вулицю.

Легкий вітрець вихопивсь із-за різка і шугнув по-за пазухою. Дмухнув ще в обличчя свіжою запашною цівкою і подався геть далі.

А в повітрі над головами лишилися музичні звуки, ще короткі, заглушені, десь підхопив їх вітер і заніс на пішоходи. Згодом стали ясніші. От уже ціла мелодія прорвалася крізь тисячі вуличних шумів і застряла у вухах.

Тов. Сидор зсунув кепі на потилицю і зменшив прискорену ходу. „Ресторан отелю Пролетарський Жовтень“ мигнуло золотими літерами з вивіски над будинком.

— Так-так — затримав ходу тов. Сидор, пригадуючи, що сьогодні ще не обідав. — Треба мабуть чогось перехватити.

Позирнув недовірливо на маленькі, різбляні, з ріжними визерунками двері, завагався був хвилину, а там махнув рукою й сховався за порогом.

Сковзаючи по гладко навощеному паркету, пройшов залю і сів за столик у куток.

Кинув оком по ресторану.

Вподовж залі тяглися столики під білими скатертинами. Між ними на табуретках, у великих дерев'яних підставах, стояли тропічні рослини, підводились до стелі лапасті фікуси, красувалися фінікові пальми, розкинувшись симетрично довгим, наче десь на варстаті вирівняним листям.

Білі лебеді з круто вигнутими шиями гуськом кружляли по розмальованому на стіні озері. Випливали з води, розпустивши пишне волосся, русалки і товпились край берега.

А з-за дерева, з-під широкого солом'яного бриля, розгубленими очима дивився якийсь парубчак.

Цокались стаканами і в пасмах електричного світла коралами іскрилось вино.

Був гамір, було шамотіння.

„Непманством смердить — покрутив носом тов. Сидор, — аж лишатись ніяково.

„Чи не піти бува звідціль? — подумав і заспокоївся. — Не пристане до лица і з ложкою не проковтнеш.

„Диви, товаришок, щоб халепа не трапилась...

Поблизу забриніли звуки. По клавішах піаніно, пробуючи тони, пробігла рука. Затримтіли струни віолончелі і замовкли. Раптом вдарило акордом. Понеслися звуки мелодії, спокійні, лагідні то бурхливі, повні бурь і загроз. Заголосила скрипка на дивні голоси про щось далеке й разом близьке. Виводила ніжно про давнє, в таємницях переживань приховане, чи то сьогоднішнє, за буденними турботами забуте. І з кожним тоном родились співголосні, і все далеке, неясне ставало близьким, зрозумілим.

Стелеться дорога, втрамбована копитами, накочена возами. Двома коліями побігла полем між ланами молоді озимини та чорними скибами заораних нив.

В'ється над полем золотаве павутиння, прозоре повітря стало між блакиттю й степом.

Весело котиться бричка, аж дзвенять колеса, дружно беруться коні, такт вибивають. Швидче-б дістатись до залізниці! Ні, нехай коні тихше йдуть і ще довго-довго тягнеться степова дорога. Нехай заколисує!

Мариться місто, і хліборобська школа, і щось інше, чого одразу не відгадаєш, і чого ні Петро, ні Микола, ні хтось інший з хлопців в селі ніколи не визнають.

Задоволено цвохкає батогом дядько Федір і починає: „Огрономом будеш — бають на селі, по-вченому, значить, зерно розкидати в полі“. Помовчавши далі: „воно конешно, та була-б земелька, так і по нашому можна“.

„Як агрономом той агрономом, а мо Робінзоном буду — жартома. Знаєте, дядьку, був такий Робінзон?“

„Робінзон? — перебирає дядько Федір в думках, і лице розходиться масляною посмішкою. — Якже-ж, у нашій роті, в козловському полку, був за циркульника єврейчик, Робінзоном звався. Ще й бороду брив у нього“.

„Ей дядьку, нічого видко не знаєте. Був Робінзоном парубійка такий. Цілий острів найшов, з морем боровся, із звірем, хату будував, рослини ростив. Одне слово культуру заводив. Знаменитий був парубійко, слави зазнав і в книжках пропечатано.“

„Он який Робінзон! байдуже тягне дядько Федір, цвохкаючи батогом.“

Застрибали коні, закрутилася дорога й зникла: може з залізничною колією зійшлася, не то вперлася в міські квартали.

Змахнув знову смичок і загелосила скрипка. Забриніли чітко притишені було звуки.

Виринали з минувшини юнацькі дні, відбиваючись на лиці радісним оживленням, або нерозгаданю тугою. І кучерявились спогади, вплітаючись у сучасне. Раптом розітнувся близько над вухами мягкий, співчулий голос.

— Ви скучаєте?

Тов. Сидор озирнувся.

— Мабуть помиляється, — не за того приймає — зробив здивований вигляд.

— Скучаєте? Будемо разом, а може веселіше стане — проказала жінка, сідаючи до стола. — Та не крутіть головою, як застуканий заяць. Я не з гончих, не лякайтеся. А видко, що селяк, — і стриманий сміх дзвіночками вирвався із грудей.

— Що їй треба — стримуючись подумав тов. Сидор, роздратований жартовливим поводженням, і знизав нахмурено очима. На хвилину зір спинився і ясна рисочка подиву промайнула лицем. З-під чорних, як шнурки тонких брів, привітно дивилися блакитні очі і наче чиясь рука песливо торкалась до чола.

— Будьмо знайомі, Ніна — провела незнайомка.

Тов. Сидор ніяково, але заспокоївшись, щось промимрив відповідаючи і додав: „Селяк“ — удаючи людину, що недавно прибула до міста.

— То будемо значить, на вводинах селяка — моргнула чорною бровою. Треба чимось відсвяткувати.

— Що за людина? подумав тов. Сидор і знову кинув зором.

— „Хороша“! — критику ще наводить, — перехватила думку і, посміхнувшись, кокетливо показала довгий ряд білих зубів. — За вводина, значить, у світ!

Тов. Сидор протяг руку до стакана і щось тепле побігло по жилах, вступило в голову. Мов туман упав по залі.

Ще цокнулись стаканами і торкнулись плечима, і стало весело і звикло:

— У тебе очі глибокі, як озеро.

— Не задивляйся, ще потонеш, русалкам дістанешся.

— Це буде цікаво!

— Залоскочуть.

Ще слово по слову, посмішки, і згодом їхали візником. Бігли будинки, мерехтіли ліхтарі, наче заколисувало, ще м'який голос тихо шепотів: „Ти - ж заночуєш у мене, еге-ж голубчику, заночуєш, вже недалеко, голубчику, за ріжком“.

Раптом дмухнув вітерець і щось гостре вдарило в голову.

— Куди - ж це їдемо? — розступився наче туман. — Куди? А Ліля? Що скаже Ліля? — блиснуло іскрою і в ту - ж мить вистрибнув з візника.

6

Бігом вибрався з віддалених вулиць міста й опинився на третьому поверсі Дома Комуни. Схвильований переступив поріг своєї кімнати.

— Чай ще мабуть гарячий, я недавно гріла — почувся стомлений голос.

— Ліля, ти вже в ліжку! радісним голосом проказав тов. Сидор. — А на дворі, знаєш, весна, проліски, бачила, я сьогодні приніс?

— А я тільки недавно з політгуртка — байдуже провела Ліля, не відриваючи очей від газети. — Ага, я пак і забула — повернула голову. — Ти мені от що роз'ясни, мене сьогодні питали, а я і не знаю: „Що значить: селянство є потенціяльний пролетаріат“?

— У тебе завжди так, щось найдеться — буркнув невдоволено тов. Сидор, — ніколи з тобою й не поговориш.

— Та я більше ніколи тебе не питатиму, — сердито кинула Ліля. І поклавши газету у ноги, сіла на ліжкові, замислившись.

Коротке волосся заплутаними пасмами впало на плечі і звислі груди, вибившись з під сорочки, бовгались двома оселедцями. Посоловілі очі зморено дивилися перед себе, а губи стиха шепотіли: — Ніяк я не доберу, що значить оце потенціяльний пролетаріат?

Тов. Сидор глянув на неї і щось увірвалось. „Невже це Ліля?“ — наче вперше побачив за якийсь рік. Він мимохіть потягся до вікна. За будинками в сизих далях космічних між зорями й силуетами міста стояли електро-райдужні стовпи.

Десь заторохкотів візник, хтось засміявся внизу дзвінким сміхом.

— Пора світло гасити — буркнула Ліля, — завтра рано вставати на працю.

Тов. Сидор зачинив вікно і провів: „У нас все так виходить, все так“. А далі щось пригадавши нахмурилась, і разом защеміло серце, занило, наче хтось міцно стиснув в кулак.

— Ех життя наше...

Вкладалися спати, як двоє чужих, що випадково опинилися на заїзжому дворі.